

FÖLD ÉS EMBER

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS
SZEMLE ~ SZERKESZTI:

KOGUTOWICZ
KÁROLY

IV. ÉVF.
ELSŐ SZÁM
1924.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., KATONA JÓZSEF-U. 28.

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADÁSA
BUDAPEST.

TARTALOM.

	Oldal
<i>Bibó István</i> : Az 1920. évi népszámlálás tanulságai	1
<i>Banner János</i> : Adatok a békési határ XVIII. századbeli vízrajzához	17
<i>Gergely Endre</i> : Helységeink városi jellege	22
<i>Kalmár Gusztáv</i> : Győr megye történeti földrajza a középkorban (I. rész)	28
<i>Hézszer Aurél</i> : Néhány szó a pásztorkodás földrajzáról	38

Apró közlemények.

<i>Tolnai Vilmos</i> : Budapest nevérol	43
<i>Czakó István</i> : Közigazgatási változások Csonka-Magyarország területén	45
<i>B.</i> : Újraéledő németiség a szatmári ispánságban	45
<i>B. Zs.</i> : Halovány	45
<i>Tolnai Vilmos</i> : Budapest utcanevei	46
<i>Bátky Zsigmond</i> : Nomádok és numidák	47
<i>B. Zs.</i> : Chykuragathu	48
<i>B. Zs.</i> : Séd és Sió	50
<i>B. Zs.</i> : Számlapuszta	52

Földrajzi oktatás.

<i>Geszti Lajos</i> : A térkép-extemporálé	53
<i>-i</i> : A „Kereskedelmi Szakoktatás”	55
<i>Geszti</i> : A földrajzi didaktikai szakosztály ülései	56

Szemle.

<i>Lukács Pál</i> : I. A vásárhelyi apácák története (<i>B. Zs.</i>)	58
<i>Emm. de Martonne</i> : La Transylvanie (—p—)	58
” : Abrégé de Géographie physique	59
<i>Magelhaes</i> : A föld első körülhajózása (<i>Banner János</i>)	59
<i>Biró Lajos</i> : Hét év Újguineában (<i>Borbély Andor</i>)	60
<i>James Cook</i> : Világtengereken át (<i>Csillik Bertalan</i>)	61
<i>Boas F.</i> : Kultur und Rasse (—z)	61
<i>Holdt, Hanns, Hoffmannsthal</i> : Griechenland, Baukunst, Landschaft, Volksleben (—z)	62
<i>Schmidt Max</i> : Die materielle Wirtschaft bei den Naturvölkern (—z)	62
<i>Jessen Ottó</i> : Über die ehemalige Verbreitung der Weiher in Württemberg	62

KÉRELEM!

Aki az új évfolyamnak ezt a füzetét kézhez veszi és megtartani nem óhajtja, ne küldje vissza, hanem tegyen annyit tudományunk érdekében, hogy eljuttatja egy érdeklődőhöz.

A FÖLD ÉS EMBER

1924. évi kötetére hirdetett kedvezményes előfizetés határideje lejárt. Ezentúl rendes előfizetés alapára 10 korona, kedvezményes (tanároknak, tisztviselőknek, iskoláknak) 5 korona, amely összeg a mindenkori könyvkereskedői szorzószámmal szorzandó. (Jelenleg 6200.)

A szétküldésben beállott késelem oka elsősorban a nyomdászsztrájk. Ezért elnézést kérünk. Az árak rendkívüli emelkedése következtében a füzet térképmellékleteit a második füzet mellékleteivel együtt kell nyomtatnunk és szétküldenünk.

TARTALOM.

Önálló cikkek.

	Lapszám
<i>Banner János</i> : Adatok a békési határ XVIII. sz. vizrajzához (1 térképpel).....	17
<i>Bibó István</i> : Az 1920. évi népszámlálás tanulságai	1
<i>Ecsedi István</i> : Eltűnt pusztafaluk Debrecen határában (2 térképpel)..	65
<i>Gergely Endre</i> : Helységek városi jellege (2 térképpel)	22
<i>Hézszer Aurél</i> : Néhány szó a pásztorkodás földrajzáról	38
„ „ : Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése emberföldrajzi szempontból.....	97
<i>Kalmár Gusztáv</i> : Győr-megye történeti földrajza a középkorban (I. rész 1 térképpel)	28
<i>Sawicki Ludomir</i> : Lengyelország földrajzi alapjai.....	109
<i>Winkler Elemér</i> : Sopronbánfalva emberföldrajzi leírása.....	75

Apró közlemények.

B.: Ujraéledő némettség a szatmári ispánságban.....	45
<i>Bátky Zsigmond</i> : Nomádok és numidák	47
B. Zs.: Halovány	45
„ „ : Chykuragatu. — Séd és Sió. — Számlapuszta.....	48
„ „ : A Kemenes-hez. — A Füss-Füves-hez. — Dunántúli Berettyó. — Gyócsér és gyolcsi földek. — Forgósziget. — Serfenyősziget. — Lőcsösi öntös. — Kisecset.....	120
B. Zs.: Egecse. — Agács-puszta. — Tagyon. — Pratum Erkeche. — Ajak. — Türe. — Gyánt. — Agerdő	121
B. Zs.: Gelle, Gölle. — Qndód. — Qhat. — Tejfalva, Tejed.....	122
„ „ : Ér, Érd. — Cinca, Concó. — Karom, Koroncó. — Tükrös major	123
<i>Czakó István</i> : Közigazgatási változások Csonka-Magyarország területén	45
<i>Kéz Andor</i> : Svájc olaszországi szabadkikötője	95
„ „ : Új földrajzi intézet Innsbruckban	95
„ „ : A földbirtok megoszlása Lengyelországban	95
„ „ : A világ cukortermelése és fogyasztása	124
<i>Tolnai Vilmos</i> : Budapest nevérol	43
„ „ : Budapest utcanevei	46
Szláv geografusok kongresszusa	95
Lengyel geografusok Magyarországon	95
Az új középiskolai tanterv	95
Új folyóirat	96
A Csendes-Óceán	123
Permanent Commitee on Geographical Names	123
S. Domingo	124
Wrangel szigete	124
Az óceánok legnagyobb mélysége.....	124
Halálózások	124
Belga Albert-szigetek	124
Olasz-Szomália.....	124

Földrajzi oktatás.

<i>Geszti Lajos</i> : A térkép-extemporálé	53
" " : A földrajzi didaktikai szakosztály ülései	56, 96
—i: A „Kereskedelmi Szakoktatás“	55

Szemle.

<i>Cl. Augé</i> : Nouveau petit Larousse illustré (—z)	116
<i>H. Batsford</i> : Types and materials of houses in England (—z)	119
<i>Biró Lajos</i> : Hét év Újguineában (<i>Borbély Andor</i>)	60
<i>Boas F.</i> : Kultur und Rasse (—z.)	61
<i>James Cook</i> : Világtengereken át (<i>Csillik Bertalan</i>)	61
<i>E. Ekwall</i> : The Place-Names of Lancashire	119
<i>Europe centrale</i> , étude d'incendie par de la Revelière (p.—)	93
<i>L. Febvre</i> : La terre et l'Evolution Humaine	119
<i>Peake Herold</i> : The English Village, the Origin and Decay of its Community (<i>Gróf Teleki Pál</i>)	91
<i>Alfred Hettner</i> : Grundzüge der Länderkunde. I. Europa (<i>Kogutowicz Károly</i>)	92
<i>Alfred Hettner</i> : Grundzüge der Länderkunde. II. Die aussereuropäischen Erdteile (<i>Kogutowicz K.</i>)	115
<i>W. Hewitt</i> : The Wirral Peninsula	119
<i>Holdt, Hanns, Hoffmannsthal</i> : Griechenland, Baukunst, Landschaft, Volksleben (—z)	62
<i>E. Huntington—F. E. Williams</i> : Business Geography (—z)	119
<i>Jessen Otto</i> : Über die ehemalige Verbreitung der Weiher in Württemberg	62
<i>La Tchécoslovaquie</i> . Conférences faites à l'Union Française par M. J. Brunhes, L. Eisenmann etc. (p.—)	93
<i>Leidenfrost Gyula</i> : Kalandozások a tengeren (—z)	82
<i>Lukcsics Pál</i> : A vásárhelyi apácák története (<i>B. Zs.</i>)	58
<i>Magelhaes</i> : A föld első körülhajózása (<i>Banner János</i>)	59
<i>Emm. de Martonne</i> : La Transylvanie (—p—)	58
" " " : Abrégé de Géographie physique	59
<i>Rozslozsnik P.—Schréter Z.—i Roth K.</i> : Az esztergomvidéki szénterület bányaföldtani viszonyai	92
<i>Stepan Rudnyekyj</i> : Die heutige Räte-Ukraine (—z)	116
<i>Sir John Russe!</i> : The Influence of geographical factors on the agricultural activities of a population (—z)	119
<i>Sapper, Karl</i> : Allgemeine Wirtschafts- und Verkehrsgeographie (<i>Schilling Gábor</i>)	117
<i>Schmidt Max</i> : Die materielle Wirtschaft bei den Naturvölkern (—z)	62
<i>Schréter Zoltán</i> : Az egi langyosvízü források (—z)	91
<i>Griffith Taylor</i> : The distribution of future white settlement (<i>Kogutowicz K.</i>)	118
<i>J. F. Unstead</i> : The British Isles of To-day (—z)	119

Az 1920. évi népszámlálás tanulságai.

A statisztikai hivatal nem ok nélkül teszi csak most közzé Csonka-Magyarország első népszámlálását.¹ Az 1920. év december 31-én tartott népszámláláskor a délvidék egy része még szerb uralom alatt állt s e részen csak 11 hónappal később történt meg a lakosság megszámlálása, az 1920 december 31-iki állapot tekintetbe vételével. Csonka-Magyarország népességének és területének megállapítása még ezzel sem lett teljes. A most közölt adatokból is hiányzik még az 1922—23. év folyamán visszacsatolt részek, köztük a szegedi alsótanyák egy része (1910-ben 52 négyzet kilométer 4456 lakos) népének megszámlálása, amely utóbbi mint második nagy városunk népességének kiegészítő része jelentős.

Az 1920-iki népszámlálás s a megfelelő kiegészítések alapján Csonka-Magyarország területe 92.916 négyzet kilométer, népessége pedig 7.980.143 lélek.² „Ugyanezen a területen 1910-ben a lélekszám 7.606.971 volt, a tényleges szaporodás tehát 10 év alatt 373.172 vagyis 4·9%. Az előző évtizedben Magyarország egész régi területén 8·5%-el növekedett a népesség, ehhez képest tehát az elmúlt évtized nép-növekedése igen csekély. Ha azonban figyelembe vesszük azt az óriási pusztítást amit a háború végzett Magyarországon, akkor még ezt a 4·9%-os népnövekedést is elég jelentékenynek kell tartanunk. A 10 év alatt ugyanis a születtek föbblete a halálozások fölött a mai területen 366.830 főnyi volt, illetve ennyi lett volna, ha a háborúban elesettek is életben volnának. Különböző adatokból meglehetősen állapítani, hogy a mai területen körülbelül 250.000 volt a veszteség hősi halottakban. A háború előtti kivándorlás pedig körülbelül 60.000-el fogyasztotta meg a mostani terület népességét. Ha ezt a számot levonjuk a természetes szaporodás fenntebb kimutatott számából (360.000) legfeljebb 50—60.000 főnyi tényleges szaporodást tételezhetünk volna fel a mai területen (körülbelül 0·7—0·8%-et). Hogy mégis 373.000 főnyi népnövekvés mutatkozik, ez túlnyomóan annak a tömeges menekülésnek tulajdonítható, amely a megszállások óta szakadatlanul folyik az elszakított területekről a meghagyott területekre. Nem szabad e mellett figyelmen kívül hagyni, hogy a háború megszünte után az amerikai kivándorlók közül is sokan visszatértek.“

Ha nem is tudunk belenyugodni annyi terület s annyi lélek

¹ Az 1920 évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szeriut. Szerkeszti és kiadja a magyar kir. központi statisztikai hivatal. Budapest 1923.

² Ha ehhez hozzászámítjuk még a legújabbban visszanyert részeket: Susa, Somoskő-gömrő, Somoskőújfalú nógrádmegyei falvakat s a szegedi alsótanyák fent említett részeit, a *jelenleg ténylegesen magyar közigazgatás alatt álló terület 93010 □ km. e terület lakossága pedig 7.987.204 lélek.* Maga a trianoni békeszerződés 92 833 □ km területet hagyott meg, a magyar szent korona országa (325.411 □ km) 28·5%-jét, az anyarszág területének (282,870 □ km) 32·8 %-jét.

elvesztésébe, ha fájlaljuk is, hogy annyi jó magyar volt kénytelen lakóhelyét odahagyni s új egzisztenciát keresni a megmaradt részen, van ezekben a számokban némi vigasztaló. Már a múltban is a természetes szaporodáson felül a népnövekedés a túlnyomóan magyarlakta középponti részek felé irányult s 1869—1910 közt a most megmaradt rész 51·8%-al, míg az elszakított rész csupán 27·6%-al növekedett. Ez a centrális áramlás a menekülés által még inkább megnövekedett, vagy legalább is nem csökkent, s reményt ad arra, hogy a központi magyarabb terület erőteljesebben fog fejlődni a többinél s a természettől és a régebbi viszonyok által meglevő hatalmas centrikus erőt a terület politikai összetartozása tekintetében is csak fokozni fogja.³

A magyarság centrális fölényének erőteljességét csak elősegíti, hogy magán a megmaradt területen viszont már bizonyos helyesebb megoszlás, decentralizáció mutatkozik a magyarságot jobban konzerváló vidéki és a városi népesség között, mert a törvényhatósági városok népnövekvése az utolsó évtizedben nem sokkal kedvezőbb (5·6%) mint a vármegyéké (4·8%) míg 1900—10 közt a városok szaporodása 18% s a megyéké 9·4% volt. A kereskedő és ipari lakosságánál fogva leginkább internacionális jellegűnek tekinthető Budapest is az utolsó évtizedben csupán 5·5%-el szaporodott, az előző évtized 20·3%-jével szemben. „Ígaz, hogy viszont Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 12·8%-es szaporodást mutat fel, amelynek legnagyobb része a Budapesttel szomszédos és szinte a főváros külvárosaiul tekinthető községekre esik.“ De viszont Pest megye az 1910—20. években 25%-el szaporodott és így a míg Budapestnél a szaporodás majd a negyedére, emitt csupán felére esett, ami újra csak az egészséges decentralizációra mutat. A mezőgazdasági termelés nagy haszna, a telepítések, legújabbban a földosztások, s ugyanakkor a fővárosi ipar hirtelen hanyatlása idézik elő főként, hogy a lakosság a vidékre húzódik vagy onnét nem mozdul. Hogy azonban ez a folyamat mégsem megy szertelenségbe, ennek okairól már itt szólhatunk. Egyik oka, hogy a menekülők jó része az alföldi nagyobb városokban helyezkedik el s oda nagyobb mozgékonytságot, a modernebb felfogás s haladás iránti hajlamot hoz és így önkéntelenül elősegíti a minél több és minél kultúraltabb vidéki gócpont kialakulását. Ehhez járult, hogy a mezőgazdaság nagy hozamával járó vagyonosodás igényei már a háború alatt fölkellették a nagyobb helyre költözés vágyát, másrészt ugyancsak ez a nagy hozam fölkellette a mezőgazdasági

³ A központi terület egységét még inkább biztosítja, hogy a nemzetiségek közül a tótok, oláhok, szerbek és horvátok a bevándorló magyarsággal szemben az elfoglalt részekre vándorolnak. A tótok száma az utolsó 10 év alatt 165.237-ről 141.882-re fogyott. Budapesten 20078-ról 14011-re esett a számuk. Számukat nem csupán az elvándorlás, de minthogy a csonka területen Békést kivéve elszórtan éltek, a beolvadás is fogyasztotta, sőt még inkább az, hogy a határok elzárása folytán a felföldi tót munkás otthon rekedt. Az oláhok száma 28.502-ről 23.760-ra fogyott. De legnagyobb az elvándorlás a határainkon belül maradt szerb telepekről. 1910-ben 26163, 1920-ban már csak 17131 volt a szerbek száma Csonka-Magyarországon. Budapesten 3972-ről 1102-re, Szentendrén 579-ről 396-ra esett a számuk. A szerb kormánynak ugyanis az a célja, hogy a még itt maradt görög keleti szerbeket repatriálja. Már a szerbeknek a délvideki megszállt területről való kivonulásukkor sokan velük mentek. Ez a kivándorlás 1920. óta szakadatlanul folyik s néhány év múlva itt hirtmondójuk is alig marad.

ipar és kereskedelem iránti hajlamot s ez újból a vidéki nagyobb helyek föllendülésére, a népességnek bevándorlás útján való szaporodására vezetett. Ez az oka, hogy igen sok vidéki nagyobb hely — jóllehet háborús vérvesztésük mindenestre aránylag nagyobb volt, mint a katonáskodásra kevésbé alkalmas vagy az alól magát könnyebben kivonó lakosságú fővárosban és más hasonló ipari és kereskedelmi lakosságú helyeken (Miskolc, Győr stb.) — minden kedvezőtlen körülmény ellenére elég, sőt jó mértékben szaporodott. Hasonlítsuk ebből a szempontból össze az 5000 lakoson felül való helyeket:

	1900	1910	1920	Szaporodás % 1900—10 1910—20	
1. Budapest sz. főv.	732.322	880.371	928.996	21'7	5'5
2. Szeged thj. v.	99.445	113.872	119.109	14'5	4'6
3. Debrecen thj. v.	75.006	92.729	103.186	23'6	11'3
4. Kecskemét thj. v.	59.225	68.424	73.109	15'7	6'8
5. Hódmezővhely thj. v.	60.883	62.445	60.922	2'6	-2'4
6. Miskolc thj. v.	43.096	51.459	56.982	19'4	9'7
7. Újpest rtv.	41.858	55.197	56.489	31'9	2'3
8. Kispest rtv.	9.804	31.212	51.064	218'4	69'0
9. Győr thj. v.	37.543	44.800	50.036	18'0	12'9
10. Pécs thj. v.	43.982	49.822	47.556	13'3	-4'4
11. Békéscsaba rtv.	37.547	42.599	46.633	13'5	9'5
12. Nyiregyháza rtv.	33.088	38.198	43.340	15'4	13'5
13. Erzsébetfalva	15.732	30.970	40.545	96'8	30'9
14. Székesfehérvár thj. v.	32.167	36.625	39.109	13'9	6'2
15. Makó thj. v.	33.722	34.918	37.141	3'0	6'3
16. Cegléd rtv.	30.106	33.942	36.929	12'7	9'0
17. Kkunfélegyháza rtv.	33.408	34.924	36.797	4'6	5'4
18. Rákospalota	11.744	25.147	36.008	114'1	43'2
19. Sopron thj. v.	33.478	33.932	35.248	1'4	3'9
20. Szombathely rtv.	24.751	30.947	34.699	25'0	12'2
21. Szolnok rtv.	25.379	28.778	32.539	13'4	13'1
22. Szentos rtv.	31.308	31.593	32.387	0'9	2'8
23. Jászberény rtv.	26.791	29.675	31.971	11'0	7'7
24. Nagykanizsa rtv.	23.978	26.524	30.037	8'5	13'2
25. Kaposvár rtv.	18.218	24.124	29.610	32'4	22'7
26. Eger rtv.	25.893	28.052	28.753	8'5	2'9
27. Hbőszörmény rtv.	25.070	28.159	28.706	12'3	2'0
28. Nagykőrös rtv.	26.638	28.575	28.701	6'9	0'4
29. Békés	25.483	26.875	28.161	5'5	4'8
30. Mezőtúr rtv.	25.383	25.835	26.911	1'8	4'2
31. Törökszentmiklós	21.881	25.835	26.911	14'6	4'8
32. Kiskunhalas rtv.	19.886	24.381	26.088	22'7	7'0
33. Csongrád	22.619	25.310	25.888	11'9	2'3
34. Szarvas	25.224	25.879	25.224	0'4	-2'5
35. Gyula rtv.	22.446	24.284	24.908	9'5	2'6
36. Orosháza	21.385	22.264	24.079	4'1	8'2
37. Karcag rtv.	20.896	22.996	22.569	10'0	-1'9
38. Sátoraljaújhely rtv.	16.886	19.940	21.162	18'1	6'1
39. Gyöngyös rtv.	17.350	19.461	19.715	12'2	1'3
40. Vác rtv.	16.808	18.952	19.395	12'8	2'3
41. Baja thj. v.	20.361	21.032	19.371	3'3	-7'8
42. Pápa rtv.	17.426	20.150	19.255	15'6	-3'9
43. Diósgyőr	11.526	17.221	19.286	49'4	11'7
44. Mezőkövesd	15.224	17.202	18.548	13'0	7'8
45. Kiskundorozsma	15.014	17.719	18.504	18'0	4'4
46. Esztergom rtv.	17.909	17.881	17.963	-0'2	0'5
47. Hajdúszoboszló rtv.	15.451	16.093	17.722	4'1	10'1
48. Hajdúnánás rtv.	15.884	16.781	17.085	5'6	1'8
49. Kiskunmajsa	13.960	15.949	16.954	14'2	6'3
50. Soroksár	8.871	13.345	16.253	50'4	21'8
51. Abony	13.529	14.729	16.185	8'9	9'9
52. Mohács	15.832	17.092	15.864	8'0	-7'2
53. Veszprém rtv.	14.114	14.792	15.586	4'8	5'4
54. Salgótarján rtv.	13.552	13.746	15.213	1'4	10'7
55. Hatvan	9.707	12.097	14.045	24'6	13'2
56. Szekszárd rtv.	13.895	14.947	14.025	7'6	-6'1
57. Csepel	7.273	9.462	13.990	107'1	47'9
58. Endrőd	11.855	13.514	13.850	14'0	2'5
59. Kisujszállás rtv.	13.224	13.538	13.766	2'4	1'7
60. Battonya	12.872	13.011	13.737	1'1	5'6

				Szaporodás %	
	1900	1910	1920	1900-10	1910-20
61. Budafoke	7.273	10.954	13.686	50'6	25'4
62. Jászárokszállás	12.067	13.260	13.616	9'9	2'7
63. Mezőberény	12.875	13.285	13.477	3'2	1'4
64. Jánoshalma	9.376	12.676	13.437	35'2	6'0
65. Felsőgalla	1.621	9.563	13.378	480'0	50'3
66. Dévaványa	12.787	13.511	13.349	5'7	-1'2
67. Püspökladány	10.888	12.585	13.246	16'0	5'2
68. Zalaegerszeg rtv.	9.782	10.844	13.239	10'9	22'1
69. Balmazújváros	11.556	12.472	13.223	8'0	6'0
70. Túrkeve rtv.	13.797	13.097	12.973	-5'1	-0'9
71. Cinkota	3.135	7.623	12.596	143'1	65'2
72. Monor	8.808	11.436	12.347	29'8	8'0
73. Kalocsa	11.380	11.738	12.332	3'1	5'0
74. Jászapáti	10.873	11.402	12.313	5'2	8'0
75. Kiskőrös	9.820	11.562	12.241	17'8	5'9
76. Paks	12.034	12.561	12.036	4'4	-4'2
77. Gyoma	11.545	11.699	11.942	1'3	2'1
78. Újfehértó	9.337	10.567	11.826	13'2	11'9
79. Pestszentlőrinc	5.952	7.824	11.777	31'5	50'5
80. Dunaföldvár	12.117	12.087	11.733	-2'0	-2'9
81. Bácsalmás	9.291	11.498	11.517	24'0	0'2
82. Kiszvárd	8.257	10.019	11.435	21'3	14'1
83. Polgár	10.608	11.375	11.414	7'4	0'4
84. Balassagyarmat	8.395	10.716	11.257	27'7	5'4
85. Hajdúdorog	9.911	10.468	11.235	5'6	7'5
86. Kunhegyes	9.504	9.832	10.979	3'5	11'7
87. Sarkad	8.760	9.587	10.751	9'4	12'1
88. Lajosmizse	8.680	9.899	10.676	14'2	7'8
89. Mór	10.206	10.654	10.512	4'4	-1'3
90. Hajdúhadház	8.935	9.821	10.480	9'9	6'7
91. Kunszentmárton	10.769	10.410	10.456	-3'2	0'4
92. Tótkomlós	10.235	10.502	10.420	2'6	-0'8
93. Sárospatak	8.216	9.427	10.408	14'7	10'3
94. Gödöllő	5.893	7.569	10.262	28'5	37'0
95. Mindszent	9.667	10.057	10.069	4'0	0'1
96. Heves	7.989	9.128	9.985	14'3	9'4
97. Nagykáta	7.560	8.910	9.975	17'8	12'0
98. Sárvár	6.907	9.052	9.951	31'0	9'9
99. Rákosszentmihály	3.105	6.860	9.938	121'0	44'9
100. Füzesgyarmat	9.012	9.845	9.854	9'2	0'1
101. Derecske	8.767	9.287	9.843	5'9	6'0
102. Tápiószéle	6.527	7.966	9.739	23'0	22'2
103. Tiszaföldvár	8.082	8.880	9.732	9'9	9'5
104. Tiszafüred	8.643	9.025	9.502	4'4	5'3
105. Kistelek	8.177	8.744	9.468	14'9	8'3
106. Nádudvar	8.952	9.423	9.465	5'3	0'5
107. Szeghalom	9.316	9.796	9.460	7'0	-3'4
108. Jászládány	8.957	9.265	9.442	3'4	1'9
109. Vecsés	4.119	7.403	9.400	79'7	27'0
110. Vésztő	7.945	8.918	9.373	12'2	5'1
111. Hercegfalva	8.585	8.862	9.191	3'2	3'7
112. Kecel	6.664	8.239	9.178	23'6	11'4
113. Berettyóújfalu	7.723	8.579	9.134	11'1	6'5
114. Nyirbátor	5.946	7.777	9.075	30'8	16'7
115. Újkécske	7.501	8.359	9.026	11'4	7'9
116. Komádi	7.523	8.570	8.710	13'9	1'7
117. Dombóvár	4.392	6.785	8.614	54'5	26'9
118. Kőszeg rtv.	7.930	8.425	8.492	6'2	0'8
119. Tatabánya	4.881	8.104	8.491	66'0	4'8
120. Ercsi	6.197	6.882	8.477	11'2	23'2
121. Csorna	7.313	7.679	8.322	5'0	8'4
122. Kunszentmiklós	7.782	8.321	8.272	6'9	-0'6
123. Bidszentmihály	7.439	7.896	8.255	6'1	4'0
124. Tolna	8.510	8.851	8.239	4'0	-5'8
125. Nagykálló	7.325	7.988	8.232	9'1	3'0
126. Soltvadkert	6.648	7.836	8.180	17'9	4'4
127. Keszthely	6.796	7.477	8.050	10'0	7'6
128. Szabadszállás	6.947	7.823	8.014	7'6	2'5
129. Körösladány	7.139	7.585	7.971	6'4	5'1
130. Budaörs	6.104	7.395	7.957	21'2	7'6
131. Pestújhely	—	5.547	7.896	—	42'4
132. Szegvár	7.249	7.369	7.872	1'7	6'8
133. Mélykút	8.105	8.027	7.683	-1'0	-4'3
134. Kunmadaras	7.618	5.84	7.645	-0'4	0'9
135. Elek	7.591	7.268	7.640	-4'3	5'1
136. Ócsöd	8.052	8.016	7.634	-0'4	-4'8
137. Körmend	6.329	7.153	7.572	13'0	6'0
138. Bátaszék	7.521	8.039	7.498	6'9	-6'7

	Szaporodás ‰		
	1900	1910	1920
139. Mezőhegyes	7.331	7.972	7.482
140. Solt	6.485	7.023	7.447
141. Abádszalók	6.827	7.103	7.326
142. Jászényszarú	5.677	6.806	7.311
143. Izsák	5.549	7.138	7.216
144. Irsa	4.939	6.123	7.182
145. Bicske	6.405	6.729	7.145
146. Magyaróvár rtv.	4.289	5.273	7.100
147. Tapolca	5.826	6.699	7.055
148. Békésszentandrás	7.252	7.137	7.043
149. Kapuvár	6.642	6.681	7.009
150. Doboz	5.887	6.885	6.880
151. Jászkarajenő	6.309	6.380	6.839
152. Kaba	6.483	6.806	6.815
153. Jászkisér	6.692	6.652	6.750
154. Ráckeve	6.498	6.881	6.551
155. Mátészalka	5.405	5.935	6.519
156. Sárbogárd	5.573	6.058	6.518
157. Sövényháza	6.086	6.007	6.469
158. Tata	7.220	6.588	6.467
159. Bonyhád	5.749	6.452	6.379
160. Tompa	5.056	6.392	6.354
161. Nagyléta	6.126	6.323	6.343
163. Moson	5.172	6.258	6.336
163. Kunágota	5.858	5.770	6.232
164. Pilis	4.610	5.762	6.185
165. Fülöpszállás	5.377	5.957	6.162
166. Barcs	5.396	6.415	6.159
167. Csorvás	4.967	5.686	6.147
168. Csanádapalota	5.943	6.096	6.129
169. Kondoros	3.761	5.225	6.090
170. Pécel	3.854	5.524	6.083
171. Pilisvörösvár	3.659	5.584	6.069
172. Dunapataj	5.671	5.871	6.039
173. Rákoskeresztúr	6.149	5.403	6.029
174. Ozd	3.640	5.981	6.022
175. Komárom-Ujv. thj. v	2.560	3.523	5.963
176. Páztó	5.291	5.793	5.952
177. Cibakháza	4.754	5.252	5.940
178. Dunaharaszti	2.367	3.861	5.921
179. Rákoscscaba	3.010	5.068	5.919
180. Tura	4.759	5.576	5.913
181. Balkány	5.351	5.763	5.908
182. Acs	4.844	5.543	5.896
183. Tápiógyörgye	5.236	5.670	5.896
184. Szentendre	4.822	5.673	5.877
185. Hajdúsámon	4.925	5.381	5.859
186. Köröstarcsa	5.456	5.650	5.853
187. Szerencs	5.272	6.101	5.851
188. Kenderes	5.461	5.663	5.850
189. Mezőcsát	5.225	5.493	5.827
190. Füzesabony	4.712	5.372	5.816
191. Tamási	5.251	5.528	5.805
192. Fegyvernek	6.163	6.438	5.752
193. Apátfalva	5.318	5.642	5.741
194. Üllő	4.076	5.188	5.713
195. Nagyhalász	4.485	5.374	5.701
196. Örkény	3.617	4.685	5.665
197. Egyek	4.759	5.174	5.641
198. Sándorfalva	4.132	4.960	5.639
199. Dunaszekeső	5.607	5.881	5.631
200. Celldömölk	3.284	4.416	5.528
201. Földeák	4.703	5.126	5.586
202. Siklós	4.967	5.791	5.563
203. Szentetornya	4.845	5.233	5.506
204. Medgyesegyháza	4.081	4.761	5.504
205. Gyömör	1.982	4.065	5.479
206. Földes	5.124	5.526	5.425
207. Budakeszi	4.215	5.233	5.409
208. Szigetvár	5.601	6.153	5.348
209. Sümeg	5.431	5.712	5.341
210. Dombrád	4.546	5.038	5.297
211. Nagyszénás	3.476	4.670	5.290
212. Nagybánhegyes	5.661	5.204	5.245
213. Nagyecsed	3.851	4.665	5.203
214. Újdombóvár	4.493	4.826	5.173
215. Zagyvarékás	4.392	5.053	5.173
216. Sajószentpéter	4.281	5.079	5.140

Szaporodás ‰

1900-10 1910-20

8,7 -6,1

8,3 6,0

4,1 7,6

19,9 6,0

28,6 1,1

24,0 17,3

5,1 6,2

22,9 38,0

15,0 5,3

-1,6 -1,3

0,6 4,9

17,0 -0,1

1,1 6,8

5,0 0,1

-0,6 1,5

5,9 -4,8

9,8 9,8

8,7 7,6

-1,3 7,7

-8,1 -1,9

7,2 -1,1

26,4 -0,8

3,2 0,3

21,0 1,2

-1,5 8,0

25,0 6,9

10,8 3,4

18,9 -4,0

14,4 8,1

2,8 0,5

38,9 16,5

43,3 10,1

52,7 8,7

3,5 2,8

-12,2 12,4

64,4 0,7

37,6 79,2

8,9 2,7

10,5 13,1

63,0 53,4

67,4 16,8

17,1 6,0

7,7 2,5

14,5 6,4

8,4 4,0

17,7 3,6

9,3 8,9

3,5 3,6

15,7 -4,1

4,2 3,3

5,1 6,1

13,0 8,2

5,3 5,0

4,4 -10,7

6,1 1,8

27,3 10,1

24,2 2,3

29,5 20,9

7,8 9,0

20,1 13,6

4,9 -4,5

34,5 25,2

9,0 9,0

16,6 -4,5

8,0 5,1

16,7 14,7

105,0 34,7

7,9 -1,8

24,2 3,4

9,9 -13,1

5,2 -6,5

9,9 5,1

34,3 12,9

-8,1 0,8

21,1 11,5

7,4 7,2

15,0 2,4

18,6 1,2

	1900	1910	1920	Szaporodás %	
				1900—10	1910—20
217. Jászszentandrás	4.065	4.558	5.127	12'1	12'5
218. Nagytétény	2.614	3.924	5.120	50'1	30'7
219. Poroszló	4.852	5.129	5.116	5'7	-0'3
220. Tóváros	4.960	4.901	5.085	-1'2	3'7
221. Tokaj	5.110	5.105	5.073	-0'1	-0'6
222. Ócsa	3.657	4.296	5.069	17'4	18'0
223. Harta	4.767	4.967	5.085	4'2	1'4
224. Nagymaros	4.175	4.681	5.033	12'1	7'5
225. Bánhida	2.220	3.638	5.005	64'8	39'2

Ha vizsgálat alá vesszük az itt közölt adatokat, azt találjuk, hogy az erősebben ipari, kereskedelmi és hivatalnoki lakosságú nagyobb helyek szaporodása hanyatlott (Budapest 21·7%-ról 5·5%-re, Szeged 14·5—4·6, Debrecen 23·6—11·3, Kecskemét 15·7—6·8, Miskolc 19·4—9·7, Győr 18·0—12·9, Pécs 13·5 és —4·4). A közép nagyságú (cca 45—30.000 lakosságra szaporodott) helyek, amelyek jó része az Alföldön virágzott fel, szaporodása többnyire stagnált (Békéscsaba 13·5—9·5, Nyíregyháza 15·4—13·5, Székesfehérvár 13·9—6·5, Makó 3·0—6·3, Cegléd 12·7—9·0, Kiskunfélegyháza 4·6—5·4, Sopron 1·4—5·9, Szolnok 13·4—13·1, Szentos 0·9—2·8, Jászberény 11·0—7·7, Nagykanizsa 8·5—13·2, Kaposvár 32·4—22·7) ami a nehéz időket számítva igen kedvező jelenség. Jellemző, hogy közülök épp annak a helynek a szaporodási %-je igen kedvezőtlen, amelynek lakossága pregnánsabban ipari és kereskedelmi (Szombathely 25·0—12·2). Határozottabban hanyatló tendenciát mutat a 30—10.000 lakosságú helyek szaporodása. Közéjük tartozik az alföld sok, par excellence parasztvárosa, ahol a hivatalnokság vagy a kereskedő és iparos osztály csak vékony, el nem vált réteget alkot a mezőgazdasági lakosság felett. (Hajdúböszörmény 12·3—2·0, Nagykőrös 6·9—0·1, Békés 5·5—4·8, Mezőtúr 1·8—4·2, Törökszentmiklós 14·6—4·8, Kiskunhalas 22·7—7·0, Csongrád 11·9—2·3, Szarvas 0·4 és —2·5, Karcag 10·0 és —1·9, Baja 3·3 és —7·8, Mezőkövesd 13·0—7·8, Kiskundorozsma 18·0—4·4, Hajdúnánás 5·6—1·8, Kiskunmajsa 14·2—6·3, Endrőd 14·0—2·5, Kisújszállás 2·4—1·7, Jászárokszallás 9·9—2·7, Mezőberény 3·2—1·4, Jánoshalma 35·2—6·0, Dévaványa 5·7—1·2, Püspökladány 16·0—5·2, Túrkeve —5·7 és —0·9, Kiskőrös 17·8—5·9, Paks —4·4 és —4·2, Polgár 7·4—0·4). A 10—30.000 lakosságú helyek közül szintén épp a leginkább iparos és kereskedő hely: Pápa, szaporodása hanyatlott legjobban (15·6 és —3·9).⁵ Egészen más képet mutatnak az 5—10.000 lakosságú helyek, amelyek a nagyobb helyek összes számának (225) jóval több mint felét teszik ki. Ezek lakosságának szaporodása a legtöbb esetben stagnált, de néha meglepően szépen szaporodtak (Künhegyes 3·5—11·7, Sarkad 9·4—12·1, Hajdúhadház 9·9—6·7,

⁴ E parasztvárosok erősebb népmozgalmának oka a multban is jórészt csak határ-
 ruk terjedelmétől függött, a lakosság beköltözések révén nagy mérvben szaporodott,
 ha fölös megművelhető földek voltak a határban, így Kiskunhalason, Majsán, Dorozs-
 mán. Viszont ha a népesség határukban már nem fért el, tömeges elköltözések követ-
 keztek be így pl. Szarvason Kondoros irányában. A 10—30.000 lakosságú helyeknél
 különben erősebben érvényesül már az is, hogy jó részük nem a fő vasútvonalak mellett
 van, ami két máskülönbön élenkebb jellegű hely: Eger (8'5—2'9) és Gyöngyös (12'2—1'3)
 csökkenő szaporodásában is mutatkozik.

⁵ A szintén iparibb jellegű Hatvan további jobb fejlődését kitűnő elhelyezkedése,
 élénk vasúti és kereskedelmi forgalma mentette meg (24'6—15'2). Salgótarján sem ipar-
 ribb volta vitte előbbre, hanem inkább az, hogy a maradék ország annyira fontossá lett
 széntermelésének egyik központja.

Sárospatak 14·7—10·3, Heves 14·3—9·4, Nagykáta 17·8—12·0, Derecske 5·9—6·0, Tápiószéle 23·0—22·2, Tiszaföldvár 9·9—9·5, Tiszafüred 4·4—5·3, Kistelek 14·9—8·3, Ujkécske 11·4—7·9, Ercsi 11·2—23·2, Csorna 5·0—8·4, Kőrösladány 6·4—5·1, Szegvár 1·7—6·8, Elek 4·3—5·1, Solt 8·3—6·0, Abádszalók 4·1—7·6, Irsa 24·0—17·3, Bicske 5·1—6·2, Kapuvár 0·6—4·9, Jászkarajenő 1·1—6·8, Mátészalka 9·8—9·8, Sárbogárd 8·7—7·6, Kunágota 1·5—8·0, Csorvás 14·4—8·0, Cibakháza 10·5—13·0, Hajdúszámszon 9·3—8·9, Mezőcsát 5·1—6·1, Füzesabony 13·0—8·2, Tamási 5·3—5·0, Egyek 7·8—9·0, Sándorfalva 20·1—13·6, Földeák 9·0—9·0, Medgyesyháza 16·7—14·7, Jászszentandrás 12·1—12·5), de mindenesetre a szaporodás országos átlagát erősen felülhaladták.⁶ E helyek lakossága túlnyomó részben mezőgazdasággal és mezőgazdasági kereskedelemmel foglalkozik s az, hogy ezek épp a legnagyobbakkal szemben jobb mértékben szaporodtak, mutatják, hogy az ország állapota az ipar és a vele összefüggő kereskedelem túlságos fejlődése helyett a mezőgazdaság, az őstermelés felé lendül. A 10—30.000 lakosságú, főként mezőgazdasági népességgel bíró helyek népszaporodásának hanyatlása evvel szemben csakis annyit jelent, hogy bizonyos telítettségi fokon az egyoldalú lakosságú hely szaporodása megszokott állni, sőt visszafejlődést mutat. A közvetlen termelés előnyomulását mutatja a szén termelő bányahelyek nagy fellendülése is, a mi sokszor még az előző, nagy ipari és kereskedelmi fellendüléssel járó évtizedek szaporodását is felülmulják.⁷

⁶ Az 5—10.000 lakosságú helyek közül az egyes mezőgazdasági lakosságúak nem szaporodása mind jól megmagyarázható. Mór, Kunszentmárton, Tótkomlós, Mindszent, Füzesgyarmat, Szeghalom, Jászladány, Tolna, Kunmadaras, Ócsöd, Békésszentandrás, Nagyléta, Jászkisér, Dunapataj, Földes, Poroszló stb. mind a fő vasúti forgalomtól távol eső helyek. Hogy bizonyos helyek nem vagy kevésbé szaporodtak, annak oka, hogy az előző évtizedben aránytalanul nagy volt ott a bevándorlás és a lakosság száma csak most vagy még most sem egyensúlyozódott, így Nyírator (30·8—16·7) Dombóvár (54·5—26·9) Izsák (28·6—1·1) Doboz (17·0 és —0·1) Jászfényszaru (19·9—6·6) Kondoros (38·9—16·5) Nagyhalász (24·2—2·3) Nagyszénás (34·3—12·9).

⁷ A legnagyobb széntermelő hely, Felsőgalla, ugyan már nem szaporodott az előző arányokban (1900—10:480%), de ez természetes, mert ilyen nagy arányú növekedés csupán a kis kezdetből egyszerre nagy helylyé váló telepre jellemző. Szaporodása így is tekintélyes (1910—20:50·3). A vele közvetlenül összefüggő másik széntermelőhely, Tatabánya, szaporodása ép az előző évtizedek óriási szökkenései után erős stagnációt mutat (1890-ben még nem létezett, 1900—10:66% 1910—20:4·8% szap.). Nem ily rohamos a szaporodás csökkenése Bánhidán (1900—10:64·8, 1910—20:39%). A széntermelő vagy a széntermeléssel összefüggő helyeknek az utolsó évtizedben való nagy föllendülését az 5000-en alól való helyek népszaporodása tisztábban mutatja:

	1900	1910	1920	Szaporodás 1900—10 1910—20	
<i>Fejér vm.</i>					
Szár	1457	1418	1797	2·7	26·7
<i>Esztergom vm.</i>					
Csolnok	1599	1983	2282	24·0	15·1
Dorog	1966	1949	3943	—0·8	102·0
Tokod	3084	2645	3234	—14·2	20·4
<i>Nógrád vm.</i>					
Baglyasalja	1828	1583	1823	—13·7	15·2
Mátranovák	1223	1904	2775	55·8	43·9
Nemti	919	991	1984	8·0	102·0
<i>Heves vm.</i>					
Szarvaskő	336	472	554	40·6	18·0
Szucs	307	759	894	141·0	19·1
Maconka	566	588	741	4·0	25·7
Nagybátony	1193	1559	2147	30·8	37·7
Rózsaszentmárton	1279	1894	1678	9·0	20·4
Tar	1389	1705	1900	35·6	11·4

A népszaporodás pręgnánsabb fordulást mutat Budapest közelebb és távolibb környékén is, de a decentralis irány itt jóval *lassúbb* lefolyású. Amikor épp a *főváros* környékén következik be ez a lassúbbodás, mintegy követni látszik azt a fizikai törvényt, mely szerint a kör középpontja körüli mozgások a leglassúbbak. Hasonlítsuk össze ebből a szempontból a Budapesttel közvetlen összenőtt helyek, azután a Budapest közelebbi környékét, azt a részt, amelynek lakói szinte naponként bejárnak a fővárosba s mint hivatalnokok, munkások, élelmiszerkereskedők onnét nyerik jövedelmük nagy részét és végül a távolabbi környéket, amely azonban még mindig erősen beleesik a főváros gazdasági vonzókörébe.⁸ Úgy találjuk, hogy a

⁷ (Jegyzet folytatása.)

Borsod vm.	1900	1910	1920	Szaporodás	
				1900—10	1910—1920
Disznóhorvát	1347	1979	3054	46'8	54'3
Edelény	2063	2253	2754	9'2	22'3
Kurityán	472	436	540	-4'7	24'8
Sajókaza	2342	2367	2810	1'1	19'0
Sinkakálló	507	511	693	0'8	35'6
Hodosesépany	965	1703	1957	76'4	14'9
Királd	964	880	946	-8'7	7'8
Barcika	559	645	761	15'2	19'1
Kondó	496	437	503	-9'8	15'0
Sajógalgóc	342	386	451	13'0	15'2
Sajókazinc	1849	1892	2069	2'3	16'1

⁸ I. Nagybudapest.

	1900	1910	1920	Szaporodás	
				1900—10	1910—20
Újpest	41.858	55.197	56.489	31'9	2'3
Kispest	9.804	31.212	51.064	218'4	69'0
Erzsébetfalva	15.732	30.970	40.545	96'8	30'9
Rákospalota	11.744	25.147	36.008	114'1	43'2
Csepel	4.568	9.462	13.990	107'1	47'9
Budafok	7.273	10.954	13.686	50'6	25'4
Cinkota	3.135	7.623	12.596	143'1	65'2
Pestszentlőrincz	5.952	7.824	11.777	31'5	50'5
Rákosszentmihály	3.105	6.860	9.938	121'0	44'9
Pestújhely	—	5.547	7.896	—	42'4
Albertfalva	791	1.120	1.219	41'1	8'8
	103.962	191.916	255.208	85'0	33'0
Budapest	732.322	880.371	928.996	21'7	5'5
Nagybudapest	836.284	1072.287	1184.204	28'2	10'4

II. Azok a helyek, amelyek lakosságának jelentékeny része naponként bejár a fővárosba kereset végett:

	1900	1910	1920	Szaporodás	
				1900—10	1910—20
1. Páci járás:					
Alag	491	1624	2625	33'1	61'7
Alsórgöd	503	676	966	33'2	43'0
Dunakeszi	2406	3356	4106	36'0	23'6
Felsőrgöd	293	1208	1647	312'4	36'3
Fót	3470	3929	4217	13'3	7'3
Sződ	1518	1791	3021	18'0	68'3
Veresegyháza	1716	2208	3130	28'6	41'7
2. Gödöllői járás:					
Csömör	1221	2718	2872	30'1	5'7
Gödöllő	5839	7569	10262	28'5	37'0
Kerepes	1171	4120	4590	251'8	11'4
Kistarsa	809	1732	2771	115'1	60'0
Rákosesaba	3010	5068	5919	68'4	16'8
Rákoshegy	—	1296	1606	—	21'8
Rákoskeresztúr	6149	5403	6029	-12'2	11'6
Rákosliget	—	2624	2758	—	5'1

Budapesttel összenőtt helyeken, — ahol azonban már nagyobb tér nyílik a gazdasági életre, elsősorban a kertgazdaságra, — Budapesthez (21·7—5·5) képest még mindig elég nagy a szaporulat (85·0—33·0). De ennél sokkal jobb arányú számot mutatnak azok a helyek, amelyeknek — bár lakosságuk jelentékeny része naponként bejár a fővárosba keresetre — önálló gazdasági élete is fejlettebb, (a II. alatt felsorolt 28 község: 900—10·50·9%; 910—20·23·3%). Végül azokon a helyeken,

⁸ (Jegyzet folytatása.)

	1900	1910	1920	Szaporodás	
				1900—10	1910—20
3. Gyömrői járás:					
Ecsér	1125	1569	1539	29·1	5·8
Gyömrő	1982	4065	5479	105·0	34·7
Maglód	2133	3302	3808	61·0	15·3
4. Monori járás:					
Üllő	4076	5188	5713	27·3	10·1
Vecsés	4119	7403	9400	79·7	27·0
5. Központi járás:					
Budaörs	6104	7395	7957	21·2	7·6
Dunaharaszti	2367	3861	5921	63·0	53·4
Budatétény	864	1435	1750	53·1	22·0
Nagytétény	2614	3923	5120	50·1	30·7
Soroksár	8871	13345	16253	50·4	21·8
Törökbálint	2796	3534	3728	26·3	5·5
6. Pomázi járás:					
Békásmegyery	2029	3546	4411	74·8	24·4
Pesthidegkút	1559	2130	3263	36·6	53·2
Összesen:	70197	105905	130461	50·9	23·3

III. Budapesttel némiképp lazább gazdasági összeköttetésben álló helyek:

Pest megye.

	1900	1910	1920	Szaporodás	
				1900—1910	1910—1920
1. Váci járás:					
Sződ	1318	1791	3021	18·0	68·7
Csomád	822	874	857	6·4	-2·0
2. Vác rtv.	16808	18952	19395	12·8	2·3
3. Gödöllői járás:					
Pécel	3854	5524	6083	43·3	10·1
Isaszeg	3206	4120	4590	26·3	10·1
Nagytaresza	896	988	1043	10·2	5·6
Mogyoród	1785	1993	2117	11·7	7·8
Szada	1296	1420	1542	9·4	8·7
4. Monori járás:					
Monor	8808	11436	12347	29·8	8·0
5. Gyömrői járás:					
Mende	1578	1915	2078	21·2	8·0
6. Központi járás:					
Törökbálint	2796	3534	3728	26·4	5·5
7. Ráckevei járás:					
Taksony	2952	3527	4079	19·3	15·6
Szigetszentmiklós	3233	3997	4407	23·7	10·3
Tököl	2805	3608	4010	28·9	11·4
8. Biai járás:					
Bia	2805	3178	3337	13·6	5·0
Torbágy	1511	1904	1981	26·0	4·1
Budakeszi	4215	5253	5409	24·2	3·4
9. Pomázi járás:					
Solymár	2361	3108	2972	31·6	-4·4
Budakalász	2019	2474	2522	22·5	1·5
Szigetmonostor	1273	1262	1194	-0·7	-5·4
Pöcsmegyer	1256	1271	1305	1·2	2·7
Tahitótfalu	2277	2246	2312	-1·4	3·0
10. Szentendre rtv.	4822	5673	5877	17·7	5·4

ahol a gazdasági önállóság tökéletesebb egyensúlyban van a fővárossal való gazdasági kontaktussal (a III. alatt felsorolt további 28 község) hasonló arányú a szaporodás csökkenése (1900—10:18·8‰; 1910—20:8·9‰). Az utóbbi helyek szaporodása sem mutatja tehát igazán pregnáns módon a mezőgazdaság előtérba nyomulását.⁹ Ha azonban a helyek szaporodását összehasonlítjuk Pest megye további, önállóbb gazdasági életet folytató részével, ahol mindenekelőtt a szőlőtermelés lendült fel hatalmas arányokban, akkor újra konstatálnunk kell, hogy a mezőgazdasági termelést üző helyek az utolsó évtized alatt határozottan fölénybe kerültek a par excellence ipart és a vele összefüggő kereskedelmet üző főváros, sőt a szorosabb kapcsolatban levő szomszédos helyek felett.¹⁰

Az eddig megállapítottak alapján a helyzetkép ez: a szorosan vett Budapest lakossága csekély mértékben szaporodott és bár még mindig nagy a főváros vonzóereje (a születések és halálozások alapján kiszámított népességet a tényleges népesség 1920-ban 40:308-al haladta meg, ami csak bevándorlás útján állhatott elő) ez a vonzóerő szűnőfélben van, mert 1900—1910 között a tényleges népesség 82.371-el multa felül a kiszámított népességet. Budapest lakossága azonban közvetlenül is fogy, mert a Budapestről külföldön távollevők száma az 1910-iki 2636-ról (0·3‰) 10.991-re (1·2‰) emelkedett. Ez jórészt annak tudható be, hogy az ipar pangása miatt a fővárosból sok munkás külföldre távozott. A jóval inkább mezőgazdaságot üző lakosságú Pest megyében a külföldön távollevők száma 1574-ről (0·2‰) csupán 3036-ra (0·3) emelkedett és ez is nagyrészt az erősebben ipari munkás lakosságú fővárosi környéken következett be.¹¹ De Budapest népszaporodása más tekintetben is hanyatlást mutat, mert a férflakosság száma

⁸ (Jegyzet folytatása.)

Fejér megye.

1. Adonyi járás:	1900			Szaporodás	
	1900	1910	1920	1900—10	1910—20
Ercsi	6197	6882	8477	11·2	23·2
Erd	3506	4017	4055	14·6	0·7
Százhalombatta	1294	1607	1523	24·2	—5·2
2. Váli járás:					
Diósd	808	896	986	10·9	10·0
Martonvásár	2453	2578	2807	5·1	9·8

⁹ Az utolsó évtizedben közülük csupán Ercsi szaporodott igen jó arányokban (11·2—23·2) a mezőgazdasági ipar (cukorgyár alapítása), továbbá Sződ (18·0—68·7) a szőlőtermelés révén.

¹⁰ V. ö. Ócsa (17·4—18·0) Örkény (29·5—20·9) Abony (8·9—9·9) Lajosmizse (14·2—7·8) Jászkarajenő (1·1—6·8) Ujkécske (11·4—7·9) Irsa (24·0—17·3) Pilis (25·0—6·9) Nagykáta (17·8—12·0) Tápiószéle (23·0—22·0). Közülük ugyan Pilis szaporodása erősebben visszaesett, de ez már az előző (1900—10) évtizedben megindult mezőgazdasági hatalmas föllendülés kapcsán bekövetkező szökkenés utáni egyensúlyozódásnak tudható be. Idetartozik még Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét *tanyavidékének* hatalmas szaporodása. (L. lejjebb az illető táblázatot).

¹¹ L. a főváros körüli járásokat és rtv. városokat:

	külföldön távollevő	
	1910	1920
Gödöllői járás	85	435
Központi járás	(74)	676
Kispest rtv.	121	221
Újpest rtv.	144	274
Kispesti járás	78	
	502	1506

2313-al fogyott, míg a női lakosság 50.939-el szaporodott.¹² Ez — még a vérvesztéséget számítva is — arra mutat, hogy egyfelől a munkaerős férfiak már nem annyira a fővárosban keresik boldogulásukat, másfelől a menekültek jó része is nem a kereseti lehetőségek miatt jött Budapestre, hanem hogy itt asyllumhoz jusson s jóllehet a menekültek között mindenestre többségben van a férfi, Budapesten nagyobb mértékben telepednek le a nők és az idősebb emberek. Amíg így Budapest mindinkább vesztí erőteljes lakosságát, mert nemcsak a nagyipar, hanem az azzal kapcsolatos reális, jól megalapozott kereskedelem is pang, azalatt a vidéken — és pedig abban az arányban, amint kissé távolabb van a fővárostól — az óriási vérvesztéséget ellemlént is felvirul a mezőgazdaság, nyomában jár a vele kapcsolatos kereskedelem s ha lassúbb tempóban is, de a multnál jobban kezd felvirulni a mezőgazdasági ipar és ez a fejlődés vonzza a munkaerőket.

A népesség decentralis mozgásához még egy mozgási irány járul, ami a most közölt népszámlálási adatokból szintén élesen kitűnik. Már magában Pest megyében is megállapítható, hogy a nyugatra eső helyek jóval kevésbé szaporodnak mint a keletiek.¹³ Az egyik ok, hogy jó részük mellék vasúti vonalak vagy a Duna mentén fekszik, amely már nem főközlekedési út, s ez a körülmény a Duna másik oldalán is érezteti hatását.¹⁴ A főok azonban az, hogy úgy Pest megyében mint az egész csonka országban az iparosabb nyugati rész helyett a súlypont mindinkább a mezőgazdaságot jobban felkaroló keleti rész felé toldott. Ezért szaporodnak jobb arányokban a szegedi, szolnoki, hatvani vasútvonalak mentén vagy közelében fekvő helyek. Ugyanezért szaporodnak jobb mértékben a legnagyobb rész az alföldön fekvő 30—45.000 lakosságú városok.¹⁵ Ez az oka jórészt annak is, hogy Csonka-Magyarországon a tényleges népszaporodás Dunántúl a legkisebb (2·3%) viszont a Duna—Tisza-közén (7·2) főként Pest megyében a legnagyobb és jobb arányokat mutató (4·1—5·7) a keleti részekben.¹⁶ És végül ezért telepszik le az eddiginél nagyobb

¹² %-ben kifejezve az arányszám —0·5 és 11·4, Csonka-Magyarország törvényhatóságai közül csupán Pécsét van hasonló rossz arány (—10·9 és 1·7).

¹³ Itt csupán a keleti rész helyeit soroljuk föl, mert a nyugatiak már mind elföldultak: Ráckeve (5·9 és —4·8), Dunapataj (3·5—2·8), Harta (4·2—1·4), Solt (8·3—6·0), Fülöpsházás (10·8—3·4), Izsák (28·6—1·1), Kunszentmiklós (6·9 és —0·6), Szabadszállás (7·6—2·5), Kiskunlacháza (11·0 és —0·4), Kiskőrös (17·8—5·9), Soltvadkert (17·9—4·4). Jobb szaporodás egyedül Kecelen volt (23·6—11·4), ahol még mindig éreztette hatását a pestmegyei homokosabb területekre való, különösen az előző évtizedben megindult betelepülés.

¹⁴ V. ö. Dunaföldvár (—0·2 és —2·9), Fadd (5·0 és —5·1), Paks (4·4 és —4·2), Bátaszék (6·9 és —6·7), Tolna (4·0 és —5·8), Szekszárd (7·6 és —6·1), Dunaszekeső (4·9 és —4·5).

¹⁵ Dunántúl sem az 50.000 körüli iparos és kereskedő helyek (Győr, Pécs), sem a 30—45.000 közöttiek nem szaporodtak jó arányokban. Legjobban szaporodott a kitűnően véghegyé lett és így mind élenkebb kereskedelmi forgalmú Nagykanizsa (8·5—13·2), és valamennyire a szintén véghegy Sopron (1·4—3·9); Székesfejérvár (13·9—6·2), Kaposvár (32·4—22·0) és Szombathely (25·0—12·2) szaporodása azonban hanyatlott.

¹⁶ Dunántúl a 10—30.000 lakosságú helyek közül Pápa (15·6 és —3·9), Mohács (8·0 és —7·2), Szekszárd (7·6 és —6·1), Paks (4·4 és —4·2), Dunaföldvár (—0·2 és —2·9), Mór (4·4 és —1·3) erősen fogytak és csak Veszprém (4·8—5·4) és Zalaegerszeg (10·9—22·1) szaporodtak, utóbbinál azonban az internáló tábor nagyon megnövelte a lakosság számának emelkedését. Az 5—10 ezerlakosságú helyek közül az 1900—10 között erősen szaporodó iparos- és kereskedőhelyek: Sárvár (31·0—9·9), Keszthely (10·0—7·6), Cellödömök (34·5—25·2) szaporodása némileg kevesedett, viszont erősen

mértékben (különösen a háború és 1918 óta) a főként kereskedelemmel foglalkozó zsidóság az iparosabb Dunától, sőt Budapest helyett is a jobb kereskedelmi, konjunkturákat adó keletibb részekben és pedig mindjobban ott, ahol ez a konjunktura a legvirágzóbb vagy ahol előbb-utóbb ilyenné lesz, az elszakított részekkel érintkező véghelyeken: Nyíregyházán, Kisvárdán, Mátészalkán, Debrecenben, Békéscsabán, Makón, Szegeden.¹⁷

Emberföldrajzi szempontból a periodusokban ismétlődő népszámlálások szolgáltatnak adatokat, miként változott egy-egy politikai vagy földrajzi táj az emberek szaporodása, ide-oda vándorlása és más tevékenységeik hatása folytán. Bizonyos irányokat, állandóbb impulzusokat állapíthatunk meg ezekben a vándorlásokban, amelyek ha nem is hatnak szigorú törvényként, de évtizedekre megváltoztatják az illető táj képét. Ezeknek az irányoknak, impulzusoknak megállapítása kapcsán szélesülhet ki az emberföldrajz tudománya *tervezet-tudománnyá* s az állandóbb törvényszerűségek alapján előre megmondhatja az illető táj, vidék, ország további sorsát. De még tovább mehet: a megállapítások alapján direktívákat adhat azok részére, akik az illető táj jövőbeli alakulására befolyanak, annak jobblétét, felvirágzását szívükön viselik.

Azok az irányok, amelyeket az 1920. évi népszámlálás kapcsán Csonka-Magyarország területére nézve megállapítottunk, bizonyos fokig állandóknak tekinthetők. Potentialiter magába zárta őket a

föllendült mezőgazdasági ipara révén Magyaróvár (22·9—38·0). A szerb megszállás alatti betelepülések révén Újdombovár még mindig erősen szaporodott (54·5—26·9), míg Komárom-Ujvárost (37·6—79·2), Komárom elszakítása tette szaporodó véghellyé. Jobb arányokban szaporodott még Csorna (5·0—8·4) és Kapuvár (0·6—4·9). A többi hely azonban legfeljebb standard-jét tartotta meg (Hercegfalva 3·2—3·7, Sárboárd 8·7—7·6, Bicske 5·1—6·2, Tamási 5·3—5·0, Tóváros —1·2 és 3·7, Dombóvár 7·4—7·2), de nem egy hely hanyatlott (Körmend 13·0—6·0, Kőszeg 6·2—0·8, Tapolca 15·0—5·3, Moson 21·0—1·2, Acs 14·5—6·4), sőt legtöbbször lekosságuk egyenesen fogyott (Tolna 4·0 és —5·8, Bátaszék 6·9 és —6·7, Bonyhád 7·2 és —1·1, Tata 8·1 és —1·9, Barcs 18·9 és —4·0, Dunaszekes 4·9 és —4·5, Siklós 16·6 és —4·5, Szigetvár 9·9 és —13·1, Sümeg 5·2 és —6·6).

¹⁷ Dunától a zsidóság szaporodási arányszáma —11·20%, míg 1900—10 között 3·2. Budapest ugyan 1910—20 között is 5·80%, de 1900—10 között 23·10% volt. Pest megyében 1910—20: 3·8; 1900—10: 3·70%, itt tehát nem változott. A megyékben mindentűt fogyott a zsidóság száma, kivéve a két legkeletibbet, Szabolcsot (4·3) és Csanádot (10·60% szap.). A városok közül Dunántúl csak három helyt szaporodott a zsidóság jobb arányokban: Pécsét (6·60%-el, miáltal a város összlakossága erősen fogyott), Sopronban (10·10%-el, míg a város összlakossága csupán 3·90%-el) és Szombathelyen (13·40% összlakosságé 12·20%-el). Mind a három *véghely* (sőt már 1918-ban is bizonyos tekintetben azok voltak), ahol kitűnő kereskedelmi konjunkturákra nyílik kilátás. A többi dunántúli nagyobb hely közül csakis az iparos és kereskedő Győr (5·7 összlakosságé 12·9) és Nagykanizsa (8·4 összlakosságé 13·20%) szaporodási arányszámai jobbák a zsidóságra nézve, de mind a kettő szintén *véghely*, míg Kaposvárt (—1·6 összlakosságé 22·70%), Székesfejervárt (—25·6 összlakosságé 6·2), Pápán (—3·2 összlakosságé —3·9), Esztergomban (—14·8 összlakosságé 0·5), Veszprémben (—12·2 összlakosságé 5·4), Keszthelyen (—3·2 összlakosságé 7·6) a zsidóság még abszolút számokban is csökkenében van, jóllehet mind élenkebb iparos és kereskedő város. A keleti részekben legjobban szaporodtak Mátészalkán (12·6 őszlak. 9·8), Nyíregyházán (30·5 őszlak. 13·5), Kisvárdán (13·8 őszlak. 14·1), Nyíratorban (18·9 őszlak. 16·7), Sárospatakon (13·2 őszlak. 10·3), Békéscsabán (15·3 őszlak. 9·5), Makón (23·4 őszlak. 6·3), Balassagyarmaton (6·9 őszlak. 5·4). Csupa fontos véghely! Az egyik legfontosabb véghelyen, Szegeden, a zsidóság csupán számbeli standardjét tartotta meg (1910: 6907, 1920: 6954 lélek, 0·70% őszlak. 4·60% szap.), de itt a protestánsok számának óriási szaporodásából (református 42·4, ágostai 52·70%), azt lehet következtetni, hogy sokan tértek át közülük. Érdekes viszont, hogy a szintén véghely Komárom-Ujvárosban a zsidóság száma —480%-el fogyott, miáltal az össznépeség 79·20%-al szaporodott; úgy látszik az erősen hivatalnok-jellegű Komárom-Ujváros helyett inkább maradtak, vagy átköltöztek a jobb kereskedelmi konjunkturákat nyújtó Komáromba!

háború okozta helyzet s reális, szigorúbb törvényszerűséggel ható tényezőkké változtatta őket maga a háború, annak elvesztése és a trianoni békekötés. Számunkra nem marad más hátra, mint hogy azokat az impulzusokat, amelyeket a viszonyok kényszerítő hatása alatt az emberek szinte ösztönszerűleg követtek, tudatossá tegyük s ha azt nem akarjuk, hogy a nálunk nagyobb erők még nagyobb pusztulásba vigyenek, kövessük őket mindaddig, míg a ható erők egy újabb és más alakulása a fennálló viszonyokat gyökeresen meg nem változtatják!

A népmozgalmak decentrális irányzatát visszafordítani hiábavaló akarat lenne. El kell készülnünk reá, hogy már az 1920—30 közti időben teljesen megszűnik Budapest bevándorlási többlete, sőt arra is, hogy nagyobb arányú kivándorlás útján a szorosán vett Budapest lakossága egyenesen csökkenni fog. Budapest nagyipari városból — amint az utóbbi évek mutatják — par excellence kereskedő várossá lesz s az ilyenek lakossága már egymagában is könnyebben mozgó. Arra kell törekednünk, hogy a lakosság kihuzódása ne legyen túlságosan extensív, hanem a kiözönlő népesség *elsősorban* Budapest szabadabb területére (ahol a kertgazdaság inkább folytatható) és a Budapesttel összefüggő községekbe áramolják.¹⁸ A nagyipar és a vele összefüggő kevésbé mobil kereskedelem pangása úgys megszüntette a nagytökének az ipari nagyvárosra annyira jellemző *bérkaszárnnyák* építésére való vállalkozási kedvét s az intéző köröknek arra kell törekedniök, hogy a Budapest periferiáin már most relative fellendült kisebb családi házak és a kislakásos munkásházak építése biztosíttassék.¹⁹ Ha földhöz és házhoz rögzítjük az ipari munkást, csökkentjük vándorlási hajlamát és ha tulajdonhoz juthat, jobban ellent tud állani a nemzetközi áramlatoknak.

A *vidéken* elsősorban nem az ipari vagy a félreeső helyeket, hanem az Alföld fejlődő s jó vasúti összeköttetésekkel bíró helyeit kell továbbfejlesztetni s arra törekedni, hogy bennük minél inkább virágozzék a mezőgazdasági *modern* kereskedelem, környékükön a föld intenzív művelése és az állattenyésztés.²⁰ Az alföldi helyeken szintén decentrális tendencia észlelhető, a népesség nagy tömegekben tódul a mezei gazdálkodást biztosító periferikus részek felé. Az alábbi táblázat feltűnően mutatja, hogy a népesség kifelé áramlása az alföldi helyeken is milyen nagyfokú:

¹⁸ Evvel csak az úgys meglévő tendenciák zavartalanabb lefolyását segítjük elő. Budapesten 1910-ben a belterület *polgári* lakossága 693.536, a külterületé 170.199; 1920-ban a belterület *összes* lakossága 711.206, a külterületé 217.790 volt, úgyhogy a külterület népessége 10 év alatt 28⁰/₁₀₀-el, a belterületé csupán 2⁵⁰/₁₀₀-el szaporodott.

¹⁹ Megfelelően javítani kell Budapest periferiái közlekedési viszonyait, hogy a munkás ember (legyen az akár hivatalnok, akár ipari munkás) hamar és olesón juthasson a neki kenyeret adó belsőbb részekre. — Régen hangoztatott kívánságok ezek s nem mondhatjuk, hogy ezekben az irányokban eddig is nem történt volna intézkedés. De most nem az osztály- vagy pártpolitikai *szempontok*, hanem a reális *tények*, a kényszerűség írják elő fokozottabb mértékben megtenni mindazt, amit a szociálpolitikai belátás eddig csak csekély részben segített elő.

²⁰ A fő vasúti vonalaktól *elcsúsz* helyeket illetőleg viszont arra kell elsősorban törekedni, hogy részekre a fejlődés egyik alapföltétele, a gyors vasúti forgalom, a fő vasúti vonalakhoz való minél jobb csatlakozás biztosíttassék.

	Terület kat. holdakban	belterület, külterület népessége 1920-ban	az egész község; a külterület szaporodása 1910—20 között
Debrecen	166.284	53.121	50.065 11'3 30'4
Keeksemét	163.237	35.677	37.532 6'8 18'9
Hódmezővásárhely	132.258	36.801	24.082 -2'4 -2'3
Békéscsaba	57.375	33.504	13.129 9'5 6'2
Nyíregyháza	46.593	27.819	15.521 13'5 12'0
Makó	46.713	30.017	7.124 6'3 -7'8
Cegléd	49.963	26.608	10.317 9'0 17'8
Kiskunfélegyháza	66.421	19.278	17.519 5'4 8'8
Szoluok	26.211	27.980	4.559 13'1 19'9
Szentes	68.696	20.844	11.543 2'8 -0'5
Jászberény	48.030	21.667	10.304 7'7 12'0
Hajduböszörmény	57.788	21.123	7.583 2'0 17'1
Nagykőrös	66.811	17.409	11.292 0'4 13'6
Békés	60.902	17.522	10.639 4'8 6'6
Mezőtúr	71.281	17.194	9.717 1'8 7'3
Törökszentmiklós	57.452	15.897	17.519 4'8 0'3
Kiskunhalas	112.195	12.439	13.649 7'0 9'8
Csongrád	40.531	16.263	9.625 2'3 1'0
Szarvas	45.157	13.047	12.177 -2'5 0'3
Gyula	32.946	17.788	7.120 2'6 13'7
Oroszáza	20.557	14.663	9.416 8'2 12'6
Karcag	67.223	17.400	5.169 -1'9 -3'7
Mezőkövesd	16.937	18.548	- 7'8 -
Kiskundorozsma	32.350	8.275	10.229 4'4 9'9
Hajdúszoboszló	41.506	14.686	3.036 10'1 16'2
Hajdunánus	46.287	13.913	3.172 1'8 7'0
Kiskunmajsa	37.239	7.610	9.344 6'3 5'9
Abony	22.204	11.292	4.893 9'9 10'5

Az alföldi városok nagy határral bírván, a tanyarendszer a múlt század negyvenes éveitől kezdve mindjobban elhatalmasodott. Az izolált tanyákon azonban a kulturát fejleszteni igen nehéz, arra kell tehát törekedni, hogy a központi résztől távolabb eső tanyák lehetőleg külön *községekké* tömörüljenek. A központi város-szerű résznek viszont az egész környék általános kultúrzsükségletét kell kielégítenie, de a népesség mezőgazdasági érdekeinek megfelelően nem annyira humanisztikus, hanem mezőgazdasági iskolák, intézmények valók e helyekre, illetve a már meglévő más irányú kulturális intézmények megfelelően átalakítandók. Evvel szemben *Dunántúl* inkább a városiasabb és iparosabb lakosságnak megfelelő ipari és a humanisztikus intézmények fejlesztésére kell törekedni. Nem szabad azonban megelégedezni arról, hogy itt is erőteljesebben megindult a parcellázás, ami a mezőgazdaság és a vele összefüggő intézmények felé tereli a figyelmet. Mint-hogy azonban itt van a legtöbb nagy és középbirtok, ahol az intenzív gazdálkodás eredményesebb lehet, a Dunántúl különösebben alkalmas a belterjes állattenyésztésre és itt fejlődhet ki leginkább a mezőgazdasági ipar. *Dunántúl* is szaporítani kell tehát mezőgazdasági iskoláinkat. Amíg azonban *mezőgazdasági iskoláinknak a keleti részeken* a nagyobb mezőgazdasági hozamra, az élőállattal, gyümölcsössel, borral való *modern* kereskedelem felkarolására, *Dunántúl* az állattenyésztő és feldolgozó gazdálkodásra és más mezőgazdasági *iparokra* kell a figyelmet elsősorban felhívnia.

Ha fontos is a népesség decentrális áramlásának figyelemmel kísérése s a teendőknek a jelenségekhez való alkalmazása, aránytalanul nagyobb figyelemre kell hogy készítsen a kitűnőleg kereskedő zsidóságnak a *keleti részekre* és itt is elsősorban a *véghelyekre* való áramlása. Megtanít ez bennünket arra, hogy az ország súlypontja ebben a pillanatban nem nyugaton és nem is Budapesten van, hanem

keleten és a véghelyeken. Mai helyzetünk ugyanis sokban hasonlít a török hódítás korához, avval a különbséggel, hogy most épp az a rész, az Alföld és a Dunántúl van birtokunkban, aminek jó részét annak idején a török bírlalta, míg viszont Pozsonytól kezdve az Aldunáig mind elhódított a terület. A másik nagy különbség, hogy a mai helyzetben az ellenségeinkkel való állandó csatározásainkat nem kézi, hanem szellemi fegyverekkel kell újra és újra megvívni. Ha minél gazdaságosabb módon akarunk védekezni a minket körülvevő ellenségeinkkel szemben, akkor e védekezésnek ott kell legerősebbnek lennie, ahol a műveltség legalacsonyabb fokon van, ahol nemzeti kulturánk legfejletlenebb, az Alföldön és annak is legkeletibb részein. Nem azt jelenti ez, hogy *Dunántúl* nincsen igazán fontos tennivalónk. Ott is nagy figyelmet kell fordítani a határhoz közelebb eső városi helyekre, amilyenek Esztergom, Győr, Moson-Magyaróvár, Sopron, Szombathely, Nagykanizsa, Kaposvár. Ezek a városok predestinálva vannak arra, hogy a környező országokkal élénk kereskedést folytassanak, amit a kereskedő népesség odatódulása a multban, de még most is bizonyít. Ha ezeket a helyeket nem biztosítjuk eléggé a nemzeti kultúra segédeszközeivel, iskolákkal (és pedig a speciális helyzetnek megfelelően kereskedelmi és ipari iskolákkal, továbbá a városias lakosságnak megfelelő humanisztikus iskolákkal: gimnáziumokkal) és más nevelő-intézményekkel (könyvtár, múzeum stb.), akkor a könnyebben megalkuvó kereskedelmi élettel mindjobban szaturált helyek nem a nemzeti kultúra végső várai, hanem az idegenekkel való összeolvadás helyei lesznek. Elvesztjük tehát a csatát már ott, a nyugati részekben, ahol a támadás a legkönnyebben kivédhető lenne!

A *keleti* részekben már nem az osztrák és nem annyira a cseh *kultúra* fenyeget bennünket idegen voltával, hanem a *kelet* a maga primitív műveletlenségével, alantas erkölcsi fölfogásával. A közelmultban a centrális rész, a főváros, erős bástyát képezett, amely háta mögött a Dunántúl régebbi és nemzetibb kulturájával az ipari nagyváros minden előnyét, modernebb kulturáját, fényét, gazdagságát, erőteljes életét jórészt a nemzet javára sorakoztathatta. Ha azonban Budapest, mint már a jelek mutatják, mindinkább *kereskedő* várossá lesz, ha talán anyagi javakban emelkedik is, de ugyanakkor csökkenő, elpetyhüdő és elanyagiasodó lakossága mind kevésbé lesz képes a nemzet erkölcsi javait fenntartani és megvédeni. Külső bástyákkal kell tehát körülvenni a lassankint erőtlenedő központi részt. Ehhez azonban nem elég alföldi nagyobb helyeink gazdasági megerősödése, sem pedig az, hogy a kulturát mind fokozottabbá tegyük az iskolákban annyira elmaradt középső alföldi részekben, a szinte teljesen analfabéta tanyavidékeken.²¹ Nekünk a legtöbb erőt oda kell koncentrálni, ahol a legnagyobb a támadási felület és legközvetlenebbül érhet bennünket támadás, az északkeleti, keleti és délkeleti végső

²¹ 1920-ban a legtöbb analfabéta volt Szabolcsban (35·80/0), Szatmárban (32·6) és Keeskenémen (31·0).

részekre, mert ha itt betörök nemzeti frontunkat, a Duna vonaláig nem lesz megállás s egymagában a Dunántúl is utána vész. Gazdaságilag és a szellemi kultúra terén is meg kell tehát erősíteni a végső keleti részeket.²²

Északkelet felé Balassagyarmat, Eger, Sárospatak, Sátoraljaújhely, keleten Mátészalka, Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba, délen Makó és Szeged, a Dunántúl sarkában Pécs számunkra ma ugyanolyan fontos pontok, mint a törökvilág korában a végvárok: Lippa, Jenő, Várad, Eger, Fülek, Sziget és társaik. A mi mostani végváraink környékén, Zemplémben, Szabolcsban, Hajdúban, Szatmárban, Biharban, Csanádban stb. többnyire színmagyar nép lakik, de kulturában, különösen a keletibb részekben, többé-kevésbé elmaradt. Ezeknek a részeknek kulturáját közvetlenül megteremteni, a nagymérvű analfabetizmust csökkenteni, a gazdasági jobblétet reánevelő iskolákkal emelni, feltétlenül szükséges, de a maga egészében sok időre szóló feladat. Ha azonban az említett végváraink kulturáját emeljük, megfelelő mezőgazdasági, kereskedelmi, ipari és nemzeti irányú humanisztikus iskolákkal — még pedig az elemiektől a legfelsőbbekig — és más kulturális és gazdasági intézményekkel rakván tele őket, avval nem csupán az illető hely, de kisugárzás s a környező népesség oda-tudulása által az egész végső rész gyors megerősítését segítjük elő. Ezekben a végső várakban a színmagyar (inkább földművelő) és a városi (inkább hivatalnok, iparos és kereskedő) lakosság között úgy lélekszám, mint hatalom tekintetében megvan még és megmaradhat az az egészséges arány, ami lehetővé teszi, hogy minden társadalmi árnyalat egyetlen közös cél felé törjön s a nemzeti érzésben olvadjon össze. Ha megtudjuk teremteni mostani végváraink fejlettebb és nemzeti kulturáját, evvel nemzeti egységünk és jövőnk legerősebb bástyáit teremthetjük meg.

A török hódítás idején a magyar nemzet tudta és érezte, hogy egész léte és jövője a végvárok álltatól és vesztétől függ. Az egész ország szeme rajtuk csüggött, őket megerősíteni, vitézekkel ellátni volt a legfontosabb feladat; ezt várta a nemzet fejedelmeitől, legjobb fiaitól pedig azt, hogy a végvárokból vitézkedjenek. Nekünk is alig van fontosabb feladatunk ennél s legjobb, legtehetségesebb, tette leginkább kész embereinkét kell odaküldenünk a nemzeti kultúra megerősítésére; ott van a helyük a *végeken!*

Bibó István.

²² Gazdasági tekintetben mindenképp a jobb vasúti közlekedést kell mindenáron biztosítani. A múltban közlekedési politikánk centralisztikus volt, fő célul tűzve ki, hogy minden személyi és áruforgalom Budapest felé koncentrálódjék. Most azonban jóval fontosabb, hogy az ország egyik határától a másikig legyen olcsó és mindenképp *gyors* a közlekedés. Hiszen magán Budapestben is a tranzitkereskedelem jut mindinkább előtérbe és így a fővárosra s az országra nézve egyaránt az lesz a legfontosabb, hogy az árúk és a kereskedést közvetítő személyek az ország határai és a külföld felé minél gyorsabban átfuthassanak. Az alföldi mezőgazdasági kereskedelmet űző helyekre nézve pedig egyenesen életkérdés, hogy a romlandó mezőgazdasági árúk minél gyorsabban kerüljenek az őket fölvevő Budapestre és a külföldre. A határookra jutás gyorsítása végett lehetővé kell tenni, hogy az ország egyes, egymástól távolosó helyei közt is meglegyen a jó vasúti összeköttetés s ne kelljen például Pécsről Sopronba vagy Szegedről Debrecenbe többnyire csak Budapestet át személynek és árúnak egyaránt napokat vesztegetve megtenni az utat. Körvasutat kellene az ország egyes véghelyei: Sopron, Szombathely, Nagykanizsa, Pécs, Szeged, Békéscsaba, Debrecen, Eger, Balassagyarmat között létesíteni.

Adatok a békési határ XVIII. századbéli vízrajzához.

A Kettős-körös-csatorna és a belvízlevezető csatornák ásása teljesen megváltoztatta Békés község határának arculatát. Míg a XVIII. század végén s a XIX. század első évtizedében csak a községtől nyugatra messze fekvő területeken szántottak az úrbéres parasztok, a többi részeken pedig legelők és vizállásos nádasok foglaltak helyet, ahol a mai viszonyokhoz képest erősen kifejezett pásztorélet folyt; addig ma a község egész határa széles kiterjedésű uradalmi szántóföldekkel és sűrűn fehérlő bogárhátú tanyákkal pompázik. A lábasország pedig eltűnt nyomtalanul a legelőkkel együtt. Ami kevés legelő maradt, azon a község tehenei vagy az uraság gulyái legelésznek.

Megváltozott az egész határ képe. A régi vizállásos területeket lecsapoló erek, fokok legtöbb helyen nyom nélkül eltűntek. Az eke elsimító munkája a kisebbeket teljesen eltüntette, mint ahogy a nevüknek egy részét is elszántotta az emlékezetből az idő. Nagy része tudatosan csak néhány öreg ember emlékében él. A fiatalok, ha tudnak is még néhány nevet, nem tudják az értelmét. Az öregek elmúlásával el fog tűnni a még ma meglévő is.

Ennek a cikkekcskének az az egyedüli célja, hogy összeállítsa azokat az adatokat, amelyek a községi és uradalmi levéltárakban megtalálhatók, illetve a nagyon öregek emlékezete alapján feljegyezhetők voltak. Nem kérkedik azzal, hogy minden adatnak birtokában van, hanem bevallja nyíltan, hogy csak egy részét állítja egybe a ma már nehezen megszerezhető adatoknak s így akar hozzájárulni a régi vízrajz teljes megismerésének kiépítéséhez.

A község fővízere a *Fehér-Körös*, amely a XVIII. században még önálló pusztaként szereplő *Gerla*¹ határából lépett a község területére s kissé északnyugat felé folyva a *mezőberényi* határ felé hagyta el a békési földeket. Hatalmas kanyarulatokkal folyt végig a határon. Egyik zugot a másik után zárta körül. Az első nagyobb zug volt a *Maloméri-zug* (ma Liba-zug), amely a bele torkoló *Malomértől* kapta nevét. Azután hol az egyik, hol a másik oldalon lévő kanyarulat szerint következnek: *Décséri-* (kert-) *zug*, a Körös kanyarulata és a *Décs-ere* között; a *Kastély-zug*, amely Békés első birtokosainak, a Maróthyaknak itt épített kastélyától nyerte nevét.² Ettől északra van a *Szécsen-zug* (ma Szécsén- (!) kert; a *Koldus-zug* (ma Krisztina-zug); a legnagyobb kiterjedésű *Bodzás-zug* (a szabályozással keresztül vágott részét ma *Kovács-zug*nak hívják); továbbá a *Széles-zug*; a *Keskeny-zug*; a *Szilbokor-zug* és a határban lévő utolsó kanyarulatba is benyúló *Belencéres*.

¹ Karácsonyi J.: Békésmegye története II. 127.

² U. O.: II. 27.

Baloldalon ömlöttek a Körösbe a *Fábián foka*, amelynek vize a *Sóres-halom* és a *Kerek-halom* mellett elfolyó, ma már ismeretlen nevű ér vizével együtt a *Vicza*-kanálissal is összeköttetésben volt. Ez utóbbi viszont a *Vicza-fok*ba ömölve, azzal együtt a *Szent Páli* (gyermekkoromban még meglévő) temető mellett a Körösbe sietett. A *Vicza* nevét az *újvárosi* (V. ker.) házak közt bemélyedő széles árokban lévő néhány száz fából álló erdőcske tartotta fent. Pedig valamikor jelentős vizere volt Békésnek. Kitűnik ez a *Currentalis* levelekből, ahol többször találkozunk a nevével. Így a többek között 1799-ben, mikor is egy, a malmok megvizsgálására kiküldött vármegyei bizottság a lerontandó malmok közt említi, hogy „*Vitza* árkan lévő *Püski Mihály* (tombáczos) malma, már el is rontatott“³

Beletorkollott még a község területén a *Csíkos-ér*, mely valószínűleg a vásártéren ma is látható *Bikaakol-érrel* volt összeköttetésben. Nagy részében mint szabályozott árok ma is végigkísérhető. Nevét különben a *Csíkos-utca* tartotta fent, amit röviden csak *Csíkos*-nak neveznek. (A *Csíkoson* lakik.) A *Bikaakol-ér* a *Temető-halom* mellett folyt el. Ezen a részen voltak a *Százalmok* és az uradalmi szélmalom, melynek emlékét a *Szélalmi temető* őrzi. Térképünkön fel nem tüntethettük a *Jámbor-eret*, mely szintén ezen az oldalon ömlött a Körösbe; nevét a kanyargós *Jámbor-utca* őrzi.

A *berényi-út* felől a *Két Laponyag* tájáról jött a *Kurvák-ere*, mely a *Jégvermi-halom* lábánál folyt a Körösbe. Az ér balpartján a Körös-zugában feküdt a *Jégvermi-kert*, jobb partján a *Nagy-kert*, amelynek berényi-út felőli sarkában fekszik az *Égető-halom*. Az előbbi kert nevét a halommal együtt az itt állott jégveremről kapta, melynek emlékét őrzi a *Jégvermi-utca* is.

Legészakibb ága a *Bú-fok* volt; bár nem szenved kétséget, hogy a *Horgas Kengyel* is valamikor a Körösbe torkoló ér volt, ez már a XVIII. században határozottan ki nem mutatható.

A *Vicza-fok* (nevét a néphagyomány szerint a benne vicándo-zó sok haltól kapta) és a Körös közt terültek el az *Asszonykert* és a *Malomvégi* kertek. A kettőnek egyesített nevét a *Malomasszonykert* őrzi.

A Körös baloldalán a *Fábiánfoka* torkolatától egyenesen nyugat felé húzódott a *Borosgyáni-gát*, amely a mocsaras területek déli határát kísérte végig. A gát végződésénél a *Borosgyáni-ér* mellett emelkedik egy névtelen domb, amely valószínűleg azonos a *Gerla* és *Csaba* közti határperben (1719) említett *Borosgyán-dombbal*.⁴ Az értől északra terült el a *Száraz Borosgyán* (később *Száraz Bánomnak*, vagy csak röviden *Bánomnak* nevezték). Ennek középső részét *Kis Allásnak*, a *Kisréten* túli részét *Nagy Allásnak* hívták. A kettő között vezetett el az egyik csabai út. A *Kisrétet* a *Borosgyántól* északra húzódó *Tógymegi Fenékkal* a *Szabó-ér* kötötte össze. A *Tógymegi Feneket* a mocsarak közt húzódó s déli végén teljesen elposványosodott *Nagy Hidas-ér* táplálta, mely a *Tövises-sziget* mellett húzódott el s egy nagyon bonyolult vízrendszer fővizere volt.

³ Békési levéltár. Számozatlan Litt. Curr.

⁴ Haan; Békésmegyei Oklevéltár II. 169. 11.

A *Nagy Hidas-ér* kisebb nagyobb kanyarulatokkal észak-déli irányban húzódott s a Békés és Berény közti mélyedés vizeit vitte a *Tögymegyi Fenékbe*. Északi vízgyűjtő területét több ér táplálta. Ezt a területet nagyszámú halom övezi. Néhány ma már elszántott, ismeretlen nevű nem említve, itt vannak a kissé távolabb fekvő *Hármassziget*, *Hosszúhalom*, *Almáshalom* és *Igahalom*. Ez utóbbinak nevében keresik az elpusztult *Ika* község nyomait, mint ezt Karácsonyi is említi.⁵ A néphagyomány tényleg ideteszti a nevezett falut. E szerint az *Igahalom* régebben falu volt, mely a békési várhoz tartozott és itt tartották a várhoz szükséges igavonó jószágokat; itt laktak az igás kocsisok, tehenészek és ökrökkel járó béresek, akik a vár körül teljesítettek szolgálatot.

A *Nagy Hidas-ér* a *Kapaszárító halommal* szemben fekvő *Hidas-hát* mellett délnyugat, majd délkelet felé kanyarodott. Ez utóbbi kanyarulat előtt felvette annak az ismeretlen nevű érnek a vizét, amely hatalmas kanyarulattal a *Lenyes-sziget* mellett elfolyó s a *Kamuti-ér* vizét felvevő *Rózsás-érral* állott összeköttetésben. A *Kamuti-ér* beömlése után a *Nagy Hidas-ér* egy névtelen *fok* által közvetlen összeköttetésben volt a *Rózsás-érral*.

A *Nagy Hidas-ér* a *Macskás-éren* át vette fel a *Kis Hidas-ér* vizét, mely ugyanakkor a mélyedésnek vizét vezette le, mint a *Kürvák-ere*. A két *Hidas-ér* közt foglalnak helyet a *Székhalomok* és a *Macskás-ér* két partján emelkedő *Kis- és Nagy Máléhalomok*. A község és a *Macskás-ér* közt emelkedik az *Akasztohalom*. E területtől északra a *Hármas-szigeten* túl az alsó *Belenczéresi* földek közt emelkedik a *Török-sziget*.

A *Hidas* vízrendszerétől nyugatra fekszik a *Balaton* vízállásos mélyedése. Ettől a vidéktől nyugatra már csak egy jelentős mélyedést találunk: a megyeri határból jövő *Kondorosi völgyet*, mely a *Gyúri* szőlőkön át az úrbéres földek közt halad a berényi, majd az *endrődi* határ felé.

De nézzük meg a *Fehér-Körös* jobb partját is. *Körösbe* torkollott (északról délre haladva) a mezőberényi határhoz tartozó *Hosszúfok*. (Erről kapta nevét a *Hosszúfoki Armentesítő Társulat*.) Azután a *Ludad-hát* mellett elfolyó *Ludad-ér*; a *Povád-hát* mellett kanyargó *Povád-ér*. Elhagyta a határt a *Fehér-hátról* északra haladó *Bögge-ér*.

Dél felé a *Kastély-zúg* és *Décséri-kert* közti ágba torkollott a már említett *Décs-ere*, melyhez több kisebb névtelen *fok* tartozott. A *Maloméri-zúgnál* ömlött be a *Malom-ér*. De legnagyobb mellékvize a város területén lévő *Zúgnál* beömlő *Fekete-Körös* volt.

A *Fekete-Körös* vízrendszerével van összeköttetésben az *Asszony-kert* északi részén a *Fehér-Körösbe* siető *Toka-foka* és a déli részen befolyó *Medves-fok*.

A *Fekete-Körös* Dobozon keresztül a *Petrezsán-erdőnél* lépett a község határába s hatalmas kanyarulatokkal sietett a *Fehér-Körösbe*.

⁵ Karácsonyi: i. m. II. 171. l.

E kanyarulatok zárják körül a *Vad-Almászugot*, *Itatózugot*, *Bikászugot*, *Ercsizugot* és *Petezugot*. A *Petezug* után még több nagy kanyarulata is volt a Kőrösnek, de ezek már a XVIII. században holt-ágak voltak s mellettük a *Rosszerdő* nevű határrész terült el, amely mellett kezdődött a *Kis-Körös*. A *Rosszerdő*-i kanyarulatban van a *Kis-Telek-halom*.

A *Rosszerdő*-i kanyarulatok után vette fel a *Fekete-Körös* a Sebes-ér vizét, melyet több kisebb fok táplált. Ugyanezen oldalon ömlött bele a *Lápos-ér*, amely a *Lápos domb*-nál nyugat felé is elágazott. A szétágazás előtt felvette a *Maró-ér* vizét. A *Lápos-ér* másik ága a már előbb említett *Medvesfok*ba torkollott, amely a (*Dann*) *Dánfok*-kal egyesült *Kászmán-ér* vizét vette fel. Ez utóbbi a *Kászmán kerteken* húzódott keresztül. A *Fehér-Körös* a *Kászmán-ér*-rel zárta közre az egykori *Csatár* falu helyén lévő *Csatári kert*-et, amelynek egyetlen vize a *Kőgyes-ér*. (Ezt a határrészt ma *Kőgyes-csatár*nak hívják.)

A *Fekete-Körös*, *Medvesfok*, *Dánfok* és *Láposér* közti részen fekszik a *Magsár*. (*Maksár*.)

Ugyancsak ezen az oldalon folyt bele a *Fehér-Körös*ből kiágazó *Toka-Foka* is.

A jobb oldalon a *Rosszerdő*i kiágazás után csak a *Vargahossza* ömlött bele. Azzal a hellyel szemben, ahol a *Medvesfokot* felvette hatalmas kanyarulatával a *Medveszugot* alkotta. A már említett *Kis-Körös* nagy kerülő folyása után a *Vashalommal* szemben újra visszatért a *Fekete-Körös*be. Utolsó nagy kanyarulatát a két Körös között a *Tűfoka* kötötte össze.

De kísérjük végig a *Kis-Körös* folyását is. A *Rosszerdő*i kanyarulatok után egy a régi térképen érnek jelzett kiágazás tűnik fel. A neve: *Bánútja*. Haan szerint⁶ ez a *békési vár* külső részéből (amely a *békési erdőben* feküdt) a belső városba vezető út volt s a *Kosd-ér*-en keresztül vezetett. A *Kosd-ér* neve ma ismeretlen, minden valószínűség szerint a XIII. és XIV. század folyamán a *Kis-Körös*-sel volt azonos. A *Bánútja Bánhida* városrészben a *Vaskapu*-val végződött. Az út töltése még ma is megvan, de a néphagyomány eredetét s nevének származását másképen meséli el. Eszerint: „A *békési vár*nak voltak külvárai is; nevezetesen *Földvár*, ami még ma is *Földvárnak* neveztetik; úgyszintén a *békési erdőben*: még ma is *Várdombnak* neveztetik. Ezen várakban két egytestvér főparancsnokok voltak mindketten. Ezek valamely dolgon összeharagudtak. De időmulva békességet izentek egymásnak és az egyik jött *Földvár* felől, a másik a *Kamatlói várdomb* (?) felől. A *Földvárról* jövők a *Fekete-Körösön* egy kisszerű hidat állítottak össze, amelyen átmentek; egyenesen a *békési erdő*-nek tartottak. De nem késték a *várdombiak* sem; ugyanazon napon elindultak, egyenest a városnak tartva és a most úgynevezett *Rosszerdőn* innen összetalálkoztak, összecsókolóztak. Bejötték *Békésre* mind a két fél. És ekkor nevezték el a találko-

⁶ Haan: Békésmegye Hajdana I, 123.

zás helyét *Bánútjának* a hidat pedig *Bánhidjának*; ezeket azért nevezték így, hogy itt találkoztak össze először a megharagudás után és megbánták ezen tetteiket.“

A *Kis-Körös* első kanyarulatánál vette fel a *Szigonyfok*-ot, majd nagy kanyarulattal északra folyt s a *Diter-domb*-bal szemben a *Diterfok* vizével egyesült, aztán nyugat felé folyt s a *Horgos-Kengyel* vizét vitte magával. Innen kezdve délnyugat felé folyt s néhány ma már ismeretlen nevű ér felvétele után a *Csecsénfok* és *Andrásfok* vizével bővült. Végül a *Vashalommal* szemben a *Fekete-Körös*be visszatért. A két Körös közt fekszik a *Rosszerdő laposa*.

De volt még a *Kis-Körös*nek a *Diterfokon* és *Horgos Kengyel*-en keresztül más vizekkel is összeköttetése. Az előbbin keresztül folyt bele a *Zuvatag* és a *Hagyó-út*, amely a *Hosszusziget* felől igyekezett. Ugyaninnen ágazott ki a *Kis- és Nagy Tordacz*, melyek rövid kanyarulat után egyesültek.

A *Horgas Kengyel*-nek a *Hangyás-ér*-rel volt összeköttetése, amely a *Hangyás-sziget* mellett a *Nagy-Tordacz* vizével egyesült. A *Nagy-Tordacz* aztán észak felé haladt s a *Vénasszonykert*-en keresztül a *Büngösd*-be folyt, mely a *Zad-erével* bővülve a *Bundasziget* és *Fehérhát* közt folyt el, majd a *Döghalom* táján elhagyta a határt.

A *Zadere* valamikor összeköttetésben lehetett a *Déllő* körül elfolyó *érrel*, amelynek további folytatása valószínűleg a *Povdád*, illetve a *Décs-erében* volt. De összeköttetése volt a *Büngösd*nek a *Fás* vizével is.

A *Fásér* a határ keleti részén, *Sarkad* felől, erdőborította vidéken az *Almás-rét* mocsaraitól kísérve lép Békés területére. Húzódás iránya kisebb-nagyobb kanyarulatokkal észak-nyugati. A ma *békési erdő*-nek nevezett terület már abban az időben is erdő volt. Nagy kanyarolatai közül az erdőnek a város felőli részén a *Sószug* és a *Kotsorzug* érdemel említést. Itt folyhatott be valamikor a *Fekete-Körös*szel is összeköttetésben álló *Gyepes*, mely a dobozi határtól a *Kereknyáraszon* keresztül lépett a határba. Az említett két zug másik oldalán terül el a *Kecskeméti telek* és a *Horutózug*. Mellette fekszik a *Várdomb* vagy *Kolbász-sziget*. Innen kezdve elhagyta a *Fásér* az erdős, mocsaras területet s a *Fásmelléken* folyt keresztül, majd érintette *Féltő*, *Berke*, *Tarhos*, *Szilaslapos*, *Gereblyés*, *Csömör*, *Mogyorós*, *Kárászmegyeri* határrészeket s *Bélmegyeren* összeköttetésbe jutott a *Tordac* vizével; innen tovább észak felé folyva *Bokros* és *Zsires* érintésével elhagyta a határt.

Az *Almás-rét* szintén a *sarkadi határból* nyúlt át. A *békési erdő* északi sarkán emelkedett ki belőle az *Oláhsziget*, a rét közepe táján a *Seressziget*. Hosszú, kanyargós bemélyedés húzódott rajta végig, melynek egyik kanyarulatában volt a *Köpezug*, előtte pedig a *Köpe-sziget*. Az *Almás-rét* vizét az *Almásere* vezette le, mely a *Hótasziget* mellett szakadt ki a réteből. Észak felé folyt, egy időre elhagyta a határt, de nagy kanyarulattal visszatért s *Vadasmegyer* érintésével *Kárászmegyer* alatt a *Fásér*be ömlött. Az *Almásréte*t táplálta a *Hótasziget* mellett beömlő *Határér*.

Banner János.

Helységeink városi jellege.

Magyarországi városaink földrajzi értékelése mindeddig többféle hibában szenved. Ezt elsősorban az okozza, hogy, míg a településföldrajz csak helységeket ismer, a köztudatban a község fogalma a helységet elnyeli. Ennek oka legelső sorban az, hogy a statisztikai kiadványok csak közigazgatási községeket ismernek, tudniillik kis-községet nagyközséget, rendezett tanácsú várost és törvényhatósági joggal felruházott várost. Ezzel szemben helységen, — a települési alakulatok kisebb és különleges formáiról nem szólva, — a falut és a várost értjük. Vizsgálódásunk tárgya az ebben az utóbbi értelemben vett városok megállapítása, tekintet nélkül arra, hogy a kérdéses helységeket a községek melyik csoportjába sorozza a statisztika.

A földrajzi helység fogalmának megállapítása nem könnyű. Igaz, hogy helységen elsősorban zárt települési alakulatot értünk, de nagyobb alakulatoknál nem szakíthatjuk el a helységtől a vele helyrajzilag csak többé-kevésbé lazán összefüggő olyan telepeket, amelyek a helység belső egyedi életében közvetlen részt vesznek. Amennyire helyesnek látszik az, hogy valamely város közigazgatási területén a várostól bizonyos távolságra fekvő bányatelepet vagy falut mint külön helységet bíráljunk el, annyira helytelen volna, ha a várostól, a vele bár közvetlenül össze nem függő, kertváros-jellegű telepeket, vagy a közelebbi környékén levő különálló gyártelepeket elszakítanók. E tekintetben a határt megvonni nehéz, de minél nagyobb települést vizsgálunk, annál szabadabb elvűen kell eljárunk. De az alföldi városaink egész kis vármegyéket kitevő területein levő tanyatelepülések a környező hasonló településektől miben sem különbözvén, a földrajzi várostól joggal elválaszthatók.

Városaink gyökere a középkorban ered. A középkori város születésének és fejlődésének alapja a vásártartási jog és a saját bíraskodással kapcsolatos önkormányzat. Külső ismertető jele a fallal való kerítettség. Mindezek az iparosságnak a városokban való tömörülését hozták létre és kedvező hatással voltak műveltebb réteg kialakulására is. A kereskedelem terén élvezett számos kiváltság erős kereskedő osztályt teremtett. A földművelés mindamellett kivétel nélkül számot tevő tényező volt városaink életében, mert az élelmicikkek nagy tömegét az akkori nehézkes közlekedési viszonyok között nem lehetett nagy távolságról szállítani. Középkori városaink lakossága tehát, — a különleges viszonyok között élő bányavárosokról nem szólva, — jelentős földműves lakosság mellett főként iparosokból és kereskedőkből állott, bizonyos számú értelmiséggel.

Mai városaink lakosságának összetétele is hasonló. De a földműves-réteg azóta nem lényeges tényezője a városi lakosságnak, mióta a közlekedés óriási fejlődése folytán a város akkor is ellátható a

szükséges élelmiszer mennyiséggel, ha maga nem is termel. Az iparos lakosság ma is többé-kevésbé jelentős százalékát teszi városaink lakosságának, de a gyáripár kifejlődése óta nem oly kizárólagos tényezője a városi jellegnek, mint volt régen. A gyáripár és a könnyű közlekedés számos oly helyen fejlesztett nagy ipari telepeket, amely nem város. Oly városokban, melyek a gyáripár és az előnyös közlekedés feltételeinek megfeleltek, szintén fejlődött nagyipár, a többi város ipara inkább a kézműipar színvonalán maradt. Az iparral foglalkozó lakosság nagy száma ennél fogva nem döntő jelentőségű helységeink városi jellegének elbírálásánál. Ellenben döntő tényező a kereskedelemmel foglalkozó és az értelmiséghez tartozó lakosság megfelelő aránya.

Kitűzött célunkat, — Magyarország helységei közül a fenti elvek szerinti városi jelleggel bírót kikeresni, — a következő módszerrel igyekeztünk elérni. Jóllehet minden egyes várost a helyi viszonyok tüzetes tanulmányozása által nyert adatok alapján kellene elbírálni, — erre módunk nem lévén, — kénytelenek voltunk a közkezen forgó statisztika adatait alapul venni. Még pedig, részben azért, mert egész Magyarország területét akartuk vizsgálat alá venni, részben pedig azért, mert újabb adatok még Csonka-Magyarországra sem állanak rendelkezésre, az 1910-iki népszámlálás adatait. (Horvát-Szlavonországokat nem dolgoztuk fel, mert a statisztikai közlemények eltérő adatközlése ezt nem tette lehetségessé.)

Fő eszközül a foglalkozási statisztika adatai szolgáltak, még pedig a keresők és eltartottak számának az összege, mert a város lakosságának a száma is magában foglalja mind a két kategóriát. A „kereskedelem és hitel“ rovata alá tartozó lakosság országos átlaga 1910-ben 3·7% volt, „közszolgálat és szabadfoglalkozások“ rovata alá tartozó pedig 3·4%. A kettő összege 7·1%. A városi jelleg megállapításához felállítottuk azt a feltételt, hogy az illető helységnek az említett két rovat alá eső lakosságra (nevezzük „városi jellegű“ lakosságnak) megfelelően az országos átlag kétszeresének, vagyis a lakosság 14·2%-ának, azaz $\frac{1}{7}$ -ének.

A helységek lélekszámát a következő módon számítottuk ki. Elsősorban levontuk az „összes lakosság“ adatából a véderő rovata alatt feltüntetett keresők és eltartottak számát. Az így kapott szám, — ha zárt helységről volt szó, vagy a statisztikai közleményekben kimutatott külterületi lakosság az egész helység lakosságának 10%-át meg nem haladta, — szolgált alapul a városi jellegű lakosság százalékának kiszámítására; ha ez a lakosság az $\frac{1}{7}$ részt elérte vagy meghaladta, a helység a városok közé soroltatott. Ha a község külterületi lakossága több volt, mint az összes lakosság 10%-a, akkor a külterületen fekvő, külön helységet alkotó telepek lakosságának számát az összes lakosság számából levontuk és így megkaptuk a belterületi lakosság számát; ugyanígy járunk el akkor is, ha a külterület lakossága tanyarendszerű vagy irtásos településben lakik. Mivel pedig a külterületi lakosság között is van „városi jellegű“ lakosság, ennek arányát megállapítottuk az alföldi tanyás külterületű helységek szá-

mára a tisztán tanyasközségek, a felvidéki irtásos külterületű helységek számára tisztán irtásos községek adataiból kiszámított 1·5, illetve 2%-ban; ekkora tudniillik a külterületi lakosság között a „városi jellegű“ aránya. Ennek számszerű összegét levontuk az összes lakosság között levő városi jellegű lakosság számából, és így kaptuk meg a belterületi összes lakossággal összehasonlítható belterületi városi jellegű lakosság számát. Ha a külterületen zárt helységekről volt szó, ezek számára a kérdéses arányszámot a környékbeli hasonló községek adataiból számítottuk ki.

Olyan esetben, mikor több község annyira összeépült, hogy joggal egy helységnek tekinthető, vagy, bár külön, de egymáshoz közel épült helységekről volt szó, ezeket egy helységnek vettük és adataikat összesítettük, ha külön-külön is felmutatták a városi jelleget.

Az 1000 lakosnál kevesebbel bíró városi jellegű helységeket mellőztük.

A leírt módszer alkalmazásának eredménye az I. számú táblázatban látható és ugyanezt szemlélteti az I. számú térkép.

A közigazgatási városaink sorából 41 maradt ki és 80 nem városi község került be a városi jellegű helységek sorozatába; a más helységekhez csapottakat nem számítva.

Az I. táblázat és az I. térkép a megszokottól meglehetősen eltérő képet mutatnak. A közigazgatási értelemben vett városainknál észlelhető számszerű eltolódások főként a külterületi lakosság kiküszöbölésében lelik magyarázatukat, a többi számos különbség magyarázata sok bonyolult okra volna visszavezetendő, amiről e cikk keretén belül le kell mondanunk. Igaz, hogy a követett módszer feltételeinek megállapítása önkényes, de nem önkényesebb, mint az számos más esetben (népsűrűségi, települési, hőmérsékleti, esőzési stb. fokozatok) gyakorlatban van. A külterületi lakosság leszámításánál jobb hiányában alkalmazott általános arány ellen is kifogás emelhető, de a nyert eredmény, — t. i. hogy az igazán városi szerepet betöltő helysegeink ugyanazon eljárás alkalmazásával tényleg a városok közé soroltattak, míg a csak nagyobb számú, (de nem városi) lakosságuk jogán közigazgatásilag városokként szereplő helysegeink ugyanazon eljárás szerint a városi jelleget nem nyerték el, — azt mutatja, hogy az eljárás az általános tájékozódás célját kielégítően szolgálja.

Szükségesnek tartottuk a teljes pontosságra igényt nem tartó, de annál fáradtságosabb munka elvégzését abból a célból, hogy városaink földrajzi értékelését az eddiginél helyesebb alapra fektessük. Szükség volt erre a földrajzi szempontból ki nem elégítő statisztika miatt, de a munka csak annyira sikerülhetett, amennyire a statisztikai adatok azt lehetővé tették. Addig nem is fogozunk igazán jó eredményre jutni, míg a statisztikai anyag feldolgozása és közlése a földrajzi kívánságokat megfelelően figyelembe nem veszi. Tehát újra a régi követelés: földrajzi szempontból jobb statisztikát!

A fentiekben követett eljárás során több olyan nagyobb lélekszámú helység kimaradt a városok sorából, melynek nincs annyi

városi jellegű lakossága, hogy az az összes lakosság $\frac{1}{7}$ részét elérje, de a benne lakó városi jellegű lakosság abszolút száma mégis nagyobb, mint némely kisebb lélekszámú városnak minősített helységé. Az ilyen helységeken nagyobb számban együtt lakó városi jellegű lakosságnak is van bizonyos városalkotó szerepe, csak nem akkora, hogy kielégítő volna az egész helység várossá minősítésére. Ez a szerep kimutatható és a városok városi jellegű lakosságának szerepéhez hozzámérhető, ha kiszámítjuk, hogy a vizsgálat alá vont helységek városi jellegű lakosságának hétszerese mekkora. Ez a szám azt jelenti, hogy az illető helység lélekszáma ekkora lehetne, hogy ennek éppen $\frac{1}{7}$ részét tegye a helység tényleg meglévő városi jellegű lakossága. A végzett számításnál figyelembe vettük az összes közigazgatási városokat, az I. táblázatban foglalt helységeket és ezenkívül minden egyéb helységet, melynek lélekszáma legalább 10.000.

A számítás eredményét a II. táblázat és a II. térkép tünteti fel. Azokat a helységeket, melyeknél a kapott szám 10.000-et el nem ér, elhagytuk.

Gergely Endre.

I. TÁBLÁZAT.

	lélek- szám	polgári lakosság az 1910-i nép- számlálás szerint		lélek- szám	polgári lakosság az 1910-i nép- számlálás szerint
Budapest	950,454 ¹	860,924	Máramarossziget	22,007 ⁶	20,740
Debrecen	74,626 ²	89,648	Nagybeaskerek	21,889 ²	25,352
Szeged	74,285 ²	114,766	Nagykikinda	21,011 ²	26,328
Pozsony	73,459	73,459	Zombor	20,652 ²	29,904
Temesvár	67,829	67,829	Baja	20,630	20,630
Arad	66,680 ³	60,731	Pancsova	20,142	20,142
Nagyvárad	60,490	60,490	Pápa	19,866	19,866
Kolozsvár	57,965	57,965	Sátoraljaiújhely	19,719	19,719
Miskolc	48,838	48,838	Lugos	18,988	18,988
Szabadka	46,485 ²	92,955	Vác	18,596	18,596
Pécs	43,761 ⁴	47,482	Munkács	18,433 ⁷	16,366
Győr	42,589	42,589	Komárom	18,430	18,430
Kassa	39,654	39,654	Gyöngyös	17,679	17,679
Brassó	34,663 ²	38,710	Gyula	17,552 ²	29,813
Kecskemét	33,974 ²	65,557	Esztergom	16,733	16,733
Székesfehérvár	31,063 ²	34,828	Nagykároly	15,888	15,888
Sopron	29,643 ⁵	31,597	Ungvár	15,843	15,843
Szombathely	29,500	29,500	Nyitra	15,689	15,689
Nagyszomben	28,932	28,932	Szekezsárd	14,901	14,901
Újvidék	28,932 ¹	32,986	Eperjes	14,652	14,652
Eger	26,660	26,660	Veszprém	14,437	14,437
Nagykanizsa	25,780	25,780	Nagyszombat	14,418	14,418
Szolnok	24,536 ²	28,338	Orosháza	13,885 ²	22,247
Szatmárnémeti	23,958 ²	33,954	Mohács	13,873 ²	17,049
Kaposvár	23,528	23,528	Torda	13,415	13,415
Marosvásárhely	23,369	23,369	Beregszász	12,882	12,882
Nyiregyháza	22,954 ²	36,813	Nagybánya	12,845	12,845

¹ Hozzászámítva: Újpest, Pestújhely, Rákosszentmihály, Cinkota, Rákosliget Albertfalva, Budafok.

² Külterület nélkül.

³ Ujaraddal.

⁴ Pécsbányatelep nélkül.

⁵ Brennbergbánya nélkül.

⁶ Külterület nélkül, de hozzászámítva Faluslatinát.

⁷ Oroszvéggel.

	lélek- szám	polgári lakosság az 1910-i nép- számlálás szerint		lélek- szám	polgári lakosság az 1910-i nép- számlálás szerint
Beszterce	11,778	11,778	Ipolság	4186	4186
Kalocsa	11,721	11,721	Turócszentmárton	4098	4098
Losonc	11,518	11,518	Erzsébetváros	4066	4066
Dés	11,137	11,137	Oravicabánya	4038	4038
Balassagyarmat	10,632	10,632	Aszód	3985	3985
Zalaegerszeg	10,579	10,579	Székelykeresztúr	3880	3880
Besztercebánya	10,137	10,137	Naszód	3782 ¹	3492
Fehértemplom	10,081	10,081	Csikszereda	3486	3486
Szegesvár	10,013 ²	11,557	Szelistye	3458	3458
Kisvárdá	10,007	10,007	Tiszaujlak	3455	3455
Székelyudvarhely	9852	9,852	Szilágyoseh	3438	3438
Gyulafehérvár	9648	9,648	Szepesváralja	3381 ⁴	3122
Léva	9407	9,407	Facsád	3313	3313
Zsolna	9165	9,165	Galánta	3269	3269
Selmecbánya	8666 ¹	15,170	Liptószentmiklós	3242	3242
Medgyes	8605	8,605	Aranysomarót	3214	3214
Rózsáhegy	8557 ¹	12,080	Hátság	3115	3115
Sepsiszentgyörgy	8516	8,516	Nagybiccse	3112	3112
Nagyenyed	8430	8,430	Halmi	3063 ¹	3445
Déva	8423	8,423	Bán	3062	3062
Huszt	8325 ¹	10,279	Bethlen	3054	3054
Lippa	7849	7849	Zsibó	3043	3043
Zilah	7845	7845	Marosludas	3022 ¹	4625
Nagyszöllős	7787	7787	Kisszeben	3004	3004
Felsővisó	7776 ¹	9235	Nagysonmút	2998	2998
Galgóc	7734	7734	Kőhalom	2937	2937
Kőszeg	7725	7725	Búziásfürdő	2908	2908
Karánsebes	7588	7588	Szenice	2838	2838
Szászrégen	7300	7300	Nagyherezna	2811	2811
Keszthely	7221	7221	Somorja	2741	2741
Szilágyoslyó	6866	6866	Muraszombat	2736	2736
Szászváros	6845	6845	Alsórendva	2718	2718
Rimaszombat	6800	6800	Királyhelmecc	2718	2718
Lőcse	6691	6691	Magyarlápocs	2663	2663
Tapolca	6684	6684	Szentgotthárd	2609	2609
Szamosújvár	6631	6631	Sztropkó	2579	2579
Bártfa	6568	6568	Mezőkaszony	2454	2454
Trencsén	6548	6548	Poprád	2283	2283
Rozsnyó	6533	6533	Balázsfalva	2191	2191
Bonyhád	6439	6439	Varannó	2136	2136
Nagytapolcsány	6394	6394	Tornalja	2027	2027
Fogarás	6313	6313	Korpona	1993 ¹	4007
Késmárk	6303	6303	Alsóverceke	1923	1923
Szigetvár	6130	6130	Nagyréce	1920	1920
Kézdivásárhely	5865	5865	Ólubló	1829	1829
Vágújhely	5865	5865	Vásárosnamény	1824 ¹	2235
Siklós	5779	5779	Torna	1804	1804
Margitta	5669	5669	Alsókubin	1689	1689
Orsova	5402	5402	Nemesztó	1572	1572
Magyaróvár	5255	5255	Mezőlaborc	1555	1555
Bánffyahunyad	5172	5172	Puhó	1526	1526
Tokaj	5094	5094	Nyárádszereda	1522	1522
Csáktornya	4884	4884	Hidalmás	1469	1469
Kismarton	4748 ²	2903	Marosillye	1429	1429
Abaujszántó	4686	4686	Abrudbánya	1363 ¹	2585
Szikszó	4664	4664	Nagyhalmagy	1318	1318
Körmöcbánya	4495	4495	Kápolnokmonostor	1290	1290
Homonna	4493	4493	Szobránc	1208	1208
Dicsőszentmárton	4403	4403	Nagyilonda	1165	1165
Belényes	4207	4207	Sásd	1136	1136
Detta	4197	4197	Nyitrazsámbokrét	1083	1083

¹ Külterület nélkül.² Hozzászámítva: Alsókismartonhegy, Felsőkismartonhegy, Kismartonváralja.³ Entrádammal.⁴ Szepeshellyel.

II. TÁBLÁZAT.

Budapest	1.660,239	Beszterce	20,062
Pozsony	106,169	Nagyszombat	19,782
Nagyvárad	102,039	Gyöngyös	19,775
Debrecen	97,055	Gyula	19,579
Temesvár	96,089	Dés	19,530
Kolozsvár	95,102	Balassagyarmat	19,194
Szeged	90,930	Veszprém	19,117
Arad	83,943	Szentes	18,788
Miskolc	67,417	Esztergom	18,634
Kassa	65,191	Zenta	18,046
Szabadka	58,982	Kiskülfélegyháza	17,871
Győr	57,512	Orosháza	17,549
Pécs	56,700	Huszt	17,465
Brassó	52,899	Torda	17,290
Szatmárnémeti	51,086	Besztercebánya	16,940
Nagyszombat	46,319	Cegléd	16,807
Máramarossziget	46,277	Szekszárd	16,464
Sopron	45,605	Jászberény	16,086
Ujvidék	45,402	Kisvárd	15,890
Kecskemét	42,896	Losonc	15,491
Szombathely	40,187	Nagyenyed	15,330
Nyíregyháza	38,675	Gyulafehérvár	14,952
Marosvásárhely	37,891	Mohács	14,903
Székesfehérvár	37,086	Déva	14,707
Munkács	36,246	Székelyudvarhely	14,574
Nagybecskerek	34,790	Szamosújvár	14,532
Sátoraljaújhely	33,131	Segesvár	14,427
Eger	32,263	Ersekújvár	14,287
Kaposvár	31,787	Nagybánya	14,112
Zombor	31,451	Léva	14,002
Erzsébetfalva	30,492	Szászrégen	13,641
Nyitra	29,169	Hajduböszörmény	13,188
Ungvár	28,693	Szarvas	13,076
Hódmezővásárhely	28,462	Zalaegerszeg	13,059
Kispest	28,238	Fehértemplom	13,027
Lugos	28,133	Kalocsa	12,880
Szolnok	28,119	Obecse	12,621
Nagykanizsa	27,783	Nagykőrös	12,509
Makó	26,859	Zilah	12,327
Pancsova	26,852	Rimaszombat	12,292
Komárom	25,886	Trencsén	12,145
Pápa	25,466	Bártfa	11,627
Beregszász	24,808	Karcag	11,620
Békéscsaba	24,553	Nagyszőlős	11,207
Versec	24,171	Mezőtúr	11,067
Eperjes	24,129	Nagyszalonta	10,990
Nagykároly	24,073	Sepsiszentgyörgy	10,843
Baja	24,066	Zsolna	10,598
Vác	22,534	Zsombolya	10,402
Rákospalota	21,869	Lőcse	10,101
Nagykikinda	21,427	Kiskunhalas	10,080

Győr megye történeti földrajza a középkorban.

I. RÉSZ.

1. Győr megye mai és régi határai.

A megyék határai történeti fejlődés eredményei. Kialakulásuk évszázadokat vett igénybe még a legkorábban benépesült vidékeken is, mint például a Dunántúlon vagy a Kisalföldön. Tagányi „Megyei önkormányzatunk keletkezése“ című akadémiai értekezésében a megyék határainak kialakulását a népesség s vele együtt a telepek gyarapodásával hozza kapcsolatba. A lakatlan vagy ritka lakosságú területekre ez áll. De sok más megyére s köztük Győrre már nem lehet kielégítően alkalmazni. A megyei határok kialakulása a várispánságok bomlásával kezdődik meg. Azelőtt csak várispánsági birtokokról lehet beszélni, de nem valamely várispánság összefüggő területéről. Hiszen a várföldek szétszórt területeken voltak s nem ritkán jó messze. A mai Győr megye területén például a pozsonyi, szolgagyőri és mosoni várispánságoknak is voltak birtokai. Ezek a birtokok azonban lassankint magántulajdonosok kezébe kerültek. A XIII. század második felében a királyi vármegye önkormányzattal rendelkező nemesi megyévé alakul. Ettől kezdve lehet a megyei határokat biztosan nyomozni, mert ezentúl minden település valamely megye hatósága alá tartozott. Az 1250 előtti oklevelek topográfiai adatai néha meglehetősen általánosak (például 1156-ban *Selepchen supra aquam Sitna*; 1230-ban *villa Thata iuxta Gron*; 1236-ban *terra Ság ad castium Hunthiense pertinens stb.*, Magyar Sion 1864. Knauz: Az esztergomi káptalan Árpád-kori oklevelei 36., 288., 438. ll.) A XIII. század második felében kezdik az oklevelek megyék szerint adni a topográfiát s mellette gyakran a közelebbi meghatározást is. S ez a szokás az Anjou-korban általános lesz.¹ Ezzel azonban nem állítjuk azt, hogy a XIV. század elején már kialakultak a megyék mai határai. Főbb vonásokban ugyanazok tűnnek fel, de egyes részletekben azután is sok változás történt. A határpörök és -villongások csak ezután kezdődtek a megyék között s ezek sokszor századokon át tartottak (például Komárom és Győr megye között).

Az egykori győri várispánság birtokait és a mai Győr megye területét összehasonlítva, azt tapasztaljuk, hogy Győr megye területe nagyobb, mint a győri várispánság volt. A győri várföldek birtokállománya a XIII. század elején már mindössze tizenkét falura szaporodott: Győr város egy része és Malomsok, továbbá Pannonthalma táján Nyul, Ság, Écs, Tarján; délen Szerecsen, nyugaton Dór,

¹ Előfordul ugyan már 1250 előtt is ilyen meghatározás: *in terra Symighiensi* vagy *in terra Barana in sylvis Bozon stb.*, de ezek még csak a várispánsági birtokok általános meghatározásai.

Kapi, Réti, Novák s az Öreg-Dunától északra a Csilizközben Ballony.² Szent István idejében természetesen jóval nagyobb volt a várbirokt. Sőt azt mondhatjuk, hogy a megye nagyobb része az volt. Hiszen az egyháziak és a világiak (különösen az 1146 után beköltözött Héder-váryak) nagyterjedelmű birtokai nagyobbrészt az egykori királyi birtokokból kerültek ki. Első megszállás-jogán azonban talán csak négy nemzetségnek voltak itt törzsbirtokai. Ezek: az Alap-, Gug-, Poki- és Pécz-nemzetség. Az Alap-nemzetség birtokai Mezőörs és Böny között a komáromi határ mellett voltak, hol Rétalap, Középalap és Püspökálap helységek maig fenntartották a nemzetség nevét. A Gug-családnak csak egy birtoka ismeretes, a mai Gug-pusztá. A Pécz-nemzetség birtoka a mai Kispéc, Felpéc és Szemere táján feküdt. Ezeknél jelentősebb volt a Pok-nemzetség, mely főként a Rába mentén terjeszkedett. Birtokai: Pok, Tét, Sobor (ma Sopron megyében), Mérges, Kos (elpusztult helység Bezi mellett), Rábaszentmihály, Gyarmat, Móríchida, Árpás.³ Győr megyében több törzsökös nemzetségről az *Árpád-korban* nem tudunk. Kisebb birtokosok még voltak ugyan, de birtokállományuk a nagybirtokokhoz képest kicsi volt. De meg kell emlékezni még egyéb várispánságoknak a mai Győr megye területén levő birtokairól. Pozsonyi várföld volt: Radvány, Medve, Szap; szolgagyőri: Gönyü, Bős (ma Pozsony megyében), Hecse és Tarján egy része; mosonyi várföld: Örsmoson (elpusztult), Nagypervát (ma Veszprém megyében), Dörög, Nyulas és Kos egy része.⁴ Ezen utóbbi felsorolásból is látni lehet, hogy a nemesi vármegye megalakulása előtt megyei határokról beszélni nem lehet, mert a várispánságoknak összefüggő területük nem volt. A győri nemesi megye határainak kialakulását tehát nem lehet a népesedés fokozatos fejlődésével magyarázni. A határkialakulás módja Győr és bizonyára sok más megye esetében is, szerintem a következő. A várispánsági birtokok széthullása és a nagybirtokú nemesség oligarchikus hajlamainak következtében kialakult a nemesi megye önkormányzata. A megye középpontja legtöbbször a régi várispánsági székhely lett. Joghatósága pedig kiterjedt elsősorban mindazon telepekre, melynek lakosai eredetileg az illető várispánság alá tartoztak: így az egykori várföldek és királyi javak lakosaira és természetesen a régi kishirtokú nemességre és szolgáira. Sőt lassankint a nagybirtokos osztályt is joghatósága alá szorította. Amely földre s amely telepekre a kialakult nemesi megye joghatóságát kiterjesztette, azok alkották együtt a megye területét. Ez már nem szét-darabolt részekből állt, hanem összefüggő terület volt.⁵ A nagybirtokosok, hogy hatalmuknak mentől nagyobb súlyt adhassanak, igyekeztek a határszéleken fekvő birtokaikat ahhoz a megyéhez csatolni, hol birtokaik többsége volt. (Erre majd alább látunk elég

² Villányi: Győr város és megye anyagi művelődés története 1000—1301. között Győri Főgimn. Ért. 1880/81. 54—56. ll.

³ Dr. Karásonyi J.: Magyar nemzetségek a XIV. sz. középig.

⁴ Villányi i. m. 56—58. ll.

⁵ Pozsony és Moson megye tehát ennek következtében elvesztette joghatóságát a tőlük messzefekvő Radvány, Medve, Szap, Örsmoson, Pervát, Kos várföldekre.

példát.) Ez azután sok határpörnek lett oka. Ebből magyarázható egyszermind az a jelenség is, hogy a megyéknek sokszor még ott sincs természetes határuk, hol egyébként az önkéntelenül kínálkozott. Ezek után rátérhetünk Győr mai és régi határainak részletes vizsgálatára.

A) *Az északi határ.* Győr megye északi határa Hédervártól délre kezdődik a Mosoni-Dunánál s Hédervárt Győr megyéhez csatolva, Ásványnál átlépi az Öreg-Dunát s Patas felé tart, hol a Csiliz veszi át a határ szerepét egészen torkolatáig. Ezentúl pedig keleti irányban nagyobbrészt az Öreg-Duna szolgál határuul. Ez a határolás tehát a Sziget-köz és a Csiliz-köz keleti részét Győr megyéhez csatolja. Természetesnek ez az elhatárolás egyáltalán nem mondható. A Sziget-köz esetében még érthető, hiszen a megyei középpont tözsomzedságában van s ahova ösidóktól fogva jó átjáró vezetett a Mosoni-Dunán. A Csiliz-köz azonban a Sziget-köztől az Öreg-Duna vad és zátonyos medre választja el, amelyen még ma sincs híd. S még feltűnőbbé teszi az a körülmény, hogy Radvány, Szap és Medve a pozsonyi várhoz tartoztak s csak Ballony egy része volt győri várföld. A Csiliz-köz kétségkívül a Héderváryak útján került Győr megyéhez, akiknek birtokában volt akkor szinte az egész győrmegyei Sziget-köz.

Korábban Győr megye határai még a mainál is jobban kiterjeszkedtek nyugatra. Novák Hédervártól délnyugatra eredetileg győri várföld volt, de II. Endre 1210-ben Poth mosoni várispánnak adományozta s így került Moson megyéhez.⁶ A Csiliz-közben fekvő Bős a szolgagyőri (= galgóci), s mellette Árpádsoka a pozsonyi várhoz tartozott,⁷ de 1368-ban mind a kettőt in comitatu Jauriensi (= Győr megyében) említik.⁸ Itt szintén a Héderváryak kezét látjuk a dologban. Pozsony megye azonban nem engedett s már 1402-ben ennek hatósága vezeti itt a tárgyalást egy határpörben. Komárom megye felől ugyan a Csiliz természetes határuul szolgál, mégis voltak itt is határváltozások. A török uralom idején Komárom megye kihasználva Győr megye sok baját, az egész Csiliz-közt joghatósága alá vonta. Ebből is kitűnik, hogy különösen a XV. századtól kezdve a megyék nem a természetes határok megszerzésére, hanem egyszerűen területük nagyobbítására törekedtek. S alig tévedünk, ha ennek okát az adózók számának növelésében s vele a közterhek könnyebbítésében látjuk. De ezenkívül más okok is szerepeltek ugyanezen vidéken a természetes határ átlépésében. Szógye, Vének és Gönyü győrmegyei helységek már a középkorban az Öreg-Duna balpartjára is áttolták határaikat s ez hosszú határpörökbe kergette őket Csicsó és Néma komárommegyei helységekkel. Ezen igyekezetüknek oka a könnyebb megélhetés volt. Mind a három említett győrmegyei község nagyobb-részt halászatból élt. S ezért igyekeztek az Öreg-Duna mindkét partját megszerezni, hogy foglalkozásukban senki ne zavarja és károsítsa őket.

⁶ Villányi i. m. 55. 1.

⁷ Héderváry Oklevéltár I. 6. 1.

⁸ Héderváry Oklt. I. 67–68. II.

B) *A keleti határ.* A keleti oldalon a Bakony-ér kínálkozott jó természetes határuul Komárom megye felé. Azonban régebben is éppúgy, mint ma, csak egy része szolgál határuul. Itt szintén Győr megye lépi át a természetes határt. „Egy időben *Acs, Lovad* és *Vass* komárommegyei helységek is Győr megyéhez tartoztak, máskor pedig *Nagy- és Kísszentjános, Gönyü*, sőt *Böny* határának egy része is Komáromhoz tartozott.”⁹ Csak a XVIII. század közepén történt itt meg a végleges határmegállapítás. Valószínűen ezen komárommegyei terjeszkedésnek a nyoma az az egyházi beosztás is, hogy *Böny* a XIX. század elején nem a sokkal közelebb fekvő és győrmegyei *péri*, hanem a komárommegyei *kisbéri* esperesi kerülethez tartozott.¹⁰

C) *A déli határ.* Győr megye délen Veszprém megyével határos. Itt a határ teljesen politikai. A határvonalra harántosan álló pannonhalmi, ravazd-csanaki és sokorói hármas dombsorozat és az ezekkel párhuzamosan haladó patakok ugyanis nem alkalmasak az elhatárolásra. Itt a határ sokat ingadozott. Ennek okát abban látjuk, hogy a szomszédos veszprém megyei terület egy része valamikor a feloszlott Bakonyi erdőispánsághoz tartozott s hol az egyik, hol a másik megye iparkodott joghatóságukat föléljük terjeszteni. Így például Pervát helységet (s vele valószínűen Böresházát is) az oklevelek 1386-ban in comitatu Komaromiensi, 1412-ben in com. Jauriensi, 1415-ben in com. Wesprimiensi említik.¹¹ Ugyanilyen változásokat tapasztalunk Szolnaggyőr, Teleki, Péterd, Románd, Gicz, Vanyola ma Veszprém megyében fekvő falvak esetében is. Megállapítható azonban, hogy inkább Győr megye akart erre terjeszkedni, de sikertelenül. Veszprém megye is megkísérelte ezt, de hasonló eredménnyel. Szerecsent 1451-ben és 1493-ban, Ponyvát pedig 1480-ban Veszprém megyéhez számították, de csak átmenetileg.¹² A XVI. század első felében egyidőre Táplánszentmiklós kerül Veszprém megyéhez. Ekkor ugyanis a Héderváryaktól elvéve Török Bálint kezére jutott, kinek törzsbirtoka Veszprém megyében volt s azért iparkodott ezt is odavonni. Egy királyi adománylevél 1537-ben már ott említi¹³ s csak jóval később került vissza Győr megyéhez.¹⁴ A déli határ legnyugatibb pontján a Rába mellett van Marcaltő falu, melynek hovatartozása sokáig kétséges volt. 1402 előtt majd Győr-, vagy Veszprém- majd Sopron- vagy Vas megyében fekvőnek mondják. Az említett évben pedig kifejezetten mint négy megyében levő helység kap vásárjogot. (Csánki: i. m. III. 241. l.)

D) *A nyugati határ.* Sopron megye felé Marcaltőtől északra egészen Csécsényig a Rába alkotja a határt. (Természetesen a szabályozás előtti Rábát kell érteni.) Változás itt aránylag kevés volt. Csak a sopron megyei Árpást említi egy oklevél 1428-ban in com. Jauriensi

⁹ Fehér Ipoly: Győr megye és város egyetemes leírása. 440. §.

¹⁰ Tabula II. Episcopalis Diocesis Jauriensis. 1821.

¹¹ Csánki: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. 248. l.

¹² Csánki: i. m. 560. és 556. ll.

¹³ Pannonhalmi Szt. B. R. Tört. IV. 689–90. ll.

¹⁴ Csánki ugyan már a XV. sz. második felében Veszprém megyében említi (i. m. III. 253. l.). Ez azonban tévedés. Az oklevelek említenek ugyan ott a Héderváryak birtokai között egy Szentmiklóst, de ezt mindig határozottan megkülönböztetik a győrmegyei Táplánszentmiklóstól. V. Ö. Héderváry Okl. I. 468–70. ll.

(Csánki: i. m. III. 544. l.). Ennek oka ismét a birtoklási viszonyban van. Árpással szemközt feküdt Móriczhida a hatalmas Pok-nemzetség ősi birtoka. Ez a család hamarosan rátette kezét Árpásra is, mely abban az időben fontos átkelő hely volt a Rábán. Így került egy időre Győr megyéhez. Egyházi tekintetben is nem a rábaközi, hanem a győri főesperességhez tartozott.

Csécésénynél a határ elhagyja a Rábát s csaknem egyenes vonalban északnyugatnak tartva Kapi közelében eléri a Rábcát. Itt Győr és Sopron megye között ma tisztán politikai határ van. Régebben azonban jó természetes határt alkotott itt az az összefüggő *tó-sorozat*, mely a mai határvonal irányában a Rábától a Rábcáig ért. Még *Lipszkynek* 1806-ból való Generalis Mappa-ján is jól látható az egész *tó-sorozat*. Itt az elvesztett *dőri* várföldön kívül más határváltozásról nem tudunk.

Kapinál a Rábca veszi át a határ szerepét, de csak *Börcs* tájáig, hol északnyugatnak fordulva a Mosoni-Dunáig ér, mely a határ hátra levő kis részét alkotja. Határváltozást itt csak Meccsér község esetében tapasztalunk, melyet hol Moson, hol Győr megyéhez sorolnak.¹⁵

2. Felszíni és vízrajzi adatok.

A) *Felszín*. Győr megyének már a középkorban ötrészét különböztették meg részint a felszín, részint a vízrajz alapján. Ezek: 1. *Sokoró*, 2. *Sokoróalja*, 3. *Tó-köz*, 4. *Sziget-köz*, 5. *Csiliz-köz*.

A *Sokoró* elnevezés eleinte úgy látszik szűkebb körű volt s valószínűen csak a ravazd-csanaki és a Sokoró dombsor közötti völgyre vonatkozott. *Tényőt* ugyanis 1227-ben úgy említik, mint *terra Sucorow* (sokoró-föld).¹⁶ 1252-ben azonban egy oklevél szerint nemcsak *Tényő*, hanem *Écs*, *Barát*, *Nyúl*, sőt később még *Pázmánd* és *Pér* a Sokoró területen van.¹⁷ Ma a Sokoró név ismét eredeti területére húzódott vissza.

Ezen általános jellegű elnevezésen kívül sűrűn bukkannak fel itt egyes kiemelkedésekre vonatkozó elnevezések is. A mai pannonhalmi hegyet az apátság 1001-ből származó alapítólevele mons super Pannoniam nevezí. Ugyanez 1240 körül mons sacer Pannoniæ néven fordul elő.¹⁸ Ugyanakkor említik a Sághegyet (Hághegy), 1352-ben a Rézhegyet (Nogrez) és a Kúptetőt (Chuptetey).¹⁹

A ravazd-csanaki dombsornak Pannonhalma vidékén levő erdős részét *Hasságnak* (= Hárságy) vagy más néven *Feketeerdőnek* nevezték (1359. usque ad Feketeerdew).²⁰ Ebben a vonulatban említik 1353-ban a mai 285 m-es *Macskalik* nevű kiemelkedést ugyanezen a néven (Machaluk).²¹ Nagyécs és Mesterfalva (= Kisécs) felett 1395-ben ismeretes a *Márkus-hegy* (vineae sub monte, qui vulgariter vocatur Morchushege). Ez a kiemelkedés a 318 m-es Szent Pál-hegy. Való-

¹⁵ Csánki i. m. 683. l.

¹⁶ Fejér: Codex diplomat. VII. 5., 303. ll.

¹⁷, ¹⁸, ¹⁹ Pannonhalmi stb. I. 589., 771., 774., ll.

színű továbbá, hogy a Nyulfa lu határában 1593-ban említett *Incheő-hegynek* a 315 méteres Magas-hegy felel meg. Nagybaráti határában a szőlővel borított vonulat egyes tagjai *Gence, Király, Lyuk, Mihály, Csutor* és *Bársony* nevet viseltek a XV. században.²² A Csanaknál elsimuló dombsorozat utolsó kiemelkedését ugyanazon időben *Világos-hegynek* nevezték.²³ A török időkben itt megfigyelőerőd volt s innen kapta mai Világosvár nevét.

A délnyugati kajár-szemerei halomsor *Sokoró* nevet viselt régebben és ma is. Egyes tagjainak régi neve nem ismeretes.

Ezen hármas dombsortól északra és délre elterülő síkvidéket *Sokoróaljának* nevezték. (Manapság csak a délit hívják így. Az északit pusztai járásnak nevezik, mely név a török uralom pusztító munkájára emlékeztet.) Kisebb kiemelkedései közül egy 1220-ból keltezett (de hamisított) oklevélben a *mons Szent Mihály* fordul elő, mely a XVII. században *promontorium Jauriense* néven is szerepel.²⁴ Ez nem más, mint a mai győrszabadhegyi terrasz gyenge kiemelkedése. Ugyanezen oklevél említi a Hece-puszta mellett ma névtelen kiemelkedést *Nogholom* (Nagyhalom) néven és a *Gyapartetét* (valószínűen Kopártető; homokos, kavicsos vidék!) Ez utóbbi ma Andrásvára néven ismeretes a hece-szentiváni út mellett. A mai *Sashegy* 1702-ben Sashalom, a kismegyeri templomdomb *Hugyóhegy* nevet viselt. Itt a török időkben szintén erőd volt, melyet kis terjedelméről *Tarisznyavárnak* nevezett a nép.

Győr megye nyugati és északi részei a vízrajz alapján kapták elnevezéseiket: *Tóköz, Szigetköz, Csilizköz*. Mind a három régi név. Magyarázatra csak a Tóköz szorul, mert a másik kettő önként érthető. A Tóköz nevét nem sok tavától kapta, hanem zárt természetéről. Ezt különben a „köz“ szócska is sejteti. Mint a határok tárgyalásánál láttuk, csakugyan ilyen terület is volt a Rába-Rábca folyók és a Csécsény-Köny-Kapi tóvidék között.

B) *Győr megye régi és mai vízrajza*. Győr megye folyó és állóvizekben rendkívül gazdag még ma is, de régebben még inkább az volt. Vizei a századok folyamán sok változáson mentek át: tavakat, mocsarakat lecsapoltak, holtmedreket, kiágazásokat elzártak, betemettek, vagy a gyorsabb lefolyás elősegítése végett új folyómedreket ástak. A vizimunkálatok Győr megye területén igen régiek. A mosoni Duna jobbpárti gátjának egy része a rómaiak műve. A magyar korban ez a munka folytatódott, még pedig korán a XIII—XIV. századokban, sőt talán még előbb. *Ásványtő, Isztergető* helynevek legalább erre vallanak (ásvány-ásottárok-fossatum; isztero-osztor-öltés). A török háborúk idején pedig s különösen I. Lipót uralkodása alatt az országgyűléseket folytonosan foglalkoztatta a győrmegyei folyók szabályozásának kérdése. Mindez azonban kielégítően csak a múlt század két utolsó évtizedében történt meg.

Az Óreg-Duna győrmegyei szakasza a középkorban annyira elvadult állapotban volt: tele zátonyokkal, szigetekkel, kiágazások-

²⁰ Pannonhalmi stb. I. 196; ²¹ U. o.; ²² IV. 339.; ²³ U. o. 349. ll.

²⁴ Pannonhalmi stb. I. 769. l.

kal, hogy a főmeder szinte egészen eltűnt s alig volt hajózható. A középkori oklevelek igen sok szigetet említenek benne: pl. csak *Vének* és *Gönyű* között 1400-ban hatot: Fövényes vagy Fél-sziget, Körtvéles, Zelebeg, Zátónysziget, Alsó- és Felsősziget. A Fövényes vagy Fél-szigetnek a mai Tordasziget felel meg, mely ekkor még fél-sziget volt s csak később szakította el a Duna árja. Mai nevét onnan kapta, hogy a középkorban Tordatelek nevű helység volt vele szemben a Duna jobbpartján, mely már elpusztult. Ezeken kívül még számos sziget volt és van ma is az Öreg-Dunában, de meghatározásuk szinte lehetetlen, mivel elnevezésük igen általános (Dunasziget, Alsó-, Felsősziget stb.).

Kiágazásai közül legjelentékenyebb a Csiliz, melyet 1275-ben fluvius *Chelch* néven említenek. Ebből Kulcsod tájékán a *Megyeág* (Megág) szakadt ki, mely nevét határszerépétől kapta. Ugyancsak a Csilizből ágazott ki Radvány vidékén a Mylér (Mélyér), melynek Komárom megye területén ma a Megye-csatorna felel meg (katonai térképeken Meller-canal!)²⁵ Jobb oldalon szintén sok kiágazás volt. Legjelentékenyebb volt a ma már elzárt *Csapolnoki-Duna* vagy más néven Sebeság Szőgye és Baja között.²⁶

A *Mosoni- vagy Győri-Dunát* okleveleink 1486-ban Ág-Dunának vagy Fiu-Dunának nevezték. Ennek a Dunaágnak különös jelentőséget adott az a körülmény, hogy sokkal járhatóbb volt, mint az Öreg-Duna és mellette vezetett a bécs—győr—budai *nagyút*. Éppen ezért erre mindig nagyobb gondot fordítottak. Kereskedelmi tekintetben elsőségét a múlt század 80-as évéig megőrizte. Szabályozásának eredményei legjobban Győr város közelében észlelhetők, hol három sziget vesztette szigeti önállóságát: Ötvevény-sziget, Abda-sziget és Győrsziget. Ötvevény-sziget (Kúnsziget) nevének megokadatlóságát a mai vízrajzi adatok alapján nem látjuk tisztán. Azonban eredeti helye nagy valószínűség szerint a Mosoni-Duna balpartján volt a mai helyzetével szemközt levő Dunakanyarulatban, hol a régi Holt-Duna zárta el a Sziget-köz többi részétől. Abda-szigetet a Duna és Rábca alkotta, még pedig úgy, hogy a Duna Pilinger-puszta közelében egy ágat bocsátott Pinyéd közelében a Rábcába. (Itt feküdt valamikor Abda, mely azóta három ízben is változtatta helyét a megisméltető árvizek miatt.) A középkori insula Obda (Abda-sziget) egy 1353-i határjárás szerint csakugyan így feküdt, mert az oklevél szerint a sziget *nyugati* határát a Duna alkotja.²⁷ Egyébként Sambucus 1571-i térképe világosan feltünteti helyzetét.²⁸ *Győrsziget* tulajdonképpen a nagy Abda-sziget egy része volt, melyet egy újabb Dunaág szakított el. Abda-sziget azonban sokkal előbb elvesztette szigeti önállóságát, mint Győrsziget.

A Mosoni-Duna eltűnt mellékágai közül nevezetesebbek voltak a *Holt-Duna* és a *Csurgó-ér*. A Holt-Duna Dunaszeg mellett szakadt

²⁵ V. ö. Ortvy: Magyarország régi vízrajza I. 192—93., 225. 11.

²⁶ Ortvy: i. m. I. 228. 1.

²⁷ Pannonhalmi stb. III. 451. 1.

²⁸ Karten von Öst.-Ungarn. Oberhummer-Wieser.

ki a folyóból s Ladomér-Zámoly-felé tartva ömlött abba vissza.²⁹ Ma már csak a Ladoméri-tó és az egykori meder mélyedése jelzi nyomát. A Curgó-ér (Curgu-ér más néven Striga) Bácsa környékén szakadt ki s Szabadi—Bajes-felé nagy kanyarulatot téve, Száva táján folyt vissza.³⁰

A Mosoni-Dunának Győr megye területén három mellékfolyója van: a Pánzs-patak, Rába és Rábca. A Pánzs csekély vízű, de hosszú patak, mely Győr megye déli határán ered. Útjában számos mesterséges és természetes tavat táplált. Győr város határában ketté oszlik, s egyik ága a Rábába, a másik a Dunába ömlik. E jelentéktelen patakocskát itt csak azért említjük, mert Győr térképein mindkét ág látható s mert a régi Győr egyik erre nyíló utcája a középkorban Pánzs-utca nevet viselt (ma Hosszú-utca).

A Rába Marcaltónél lép Győr megye területére. Szabályozása már régóta foglalkoztatta Győr megyét s természetesen a többi Rába-menti megyéket is. Már 1264-ben említik a Rába mentén Edvi és Móríchida között húzódó védőtöltést „clausura domini regis (Ustrow nuncupata)” néven.³¹ De ennél még előbb, 1251-ben mesterséges vízelvezető medret is említenek regis fossata (király-árok) néven.³² Világos tehát, hogy már Árpád-kori királyaink idejében az árvizek ellen nemcsak töltéssel, hanem új meder ásásával is védekeztek. Ez már valóságos szabályozás volt. A „király úr” emlegetéséből pedig arra is következtethetünk, hogy nem magán, hanem középkori értelemben (király=ország) állami munkálat volt. A későbbi időkből még nagyszabású munkákat végeztek, de nem mindig sikerrel. Eszterházy Miklós nádor 1632-ben kifogásolja az akkor folyt szabályozást. A Rába vizét úgy látszik legalább részben a Marcalba akarták átvezetni, de Eszterházy szerint ez helytelen, mert a Marcal vize „amennyire mi considerálhattuk négy vagy öt öllel föllyebb vagyon a Rába vizinél.”³³ Ugyancsak Eszterházy nádor 1643-ban szövegeszi, hogy a Rába melletti osztorukat (= védőtöltéseket) sokan rongálják szekerekkel járva rajtuk.³⁴ Világos tehát, hogy ebben az időben már a Rábának legalább is győr- és sopron-megyei szakaszán védőtöltései voltak, még pedig elég erősek, hogy szekérrel is lehetett rajtuk járni. A végleges szabályozás azonban mint említettük csak a 80-as és 90-es években történt. Ekkor a Rába kanyarulatait átvágták, sőt Győr és Rábapatoná között egészen új medret ástak. Torkolata táján is sok változáson ment át. Ma a Káptalandombon épült püspökvár nyugati bástyái alatt ömlik a Mosoni-Dunába. A római korban, sőt a magyar korban 1271-ig annak keleti oldalát mosta körül s a mai révfalusi híd tájékán egyesült a Dunával³⁵. Régi medrét a Káptalandomb alján húzódó ma már természetesen beépült mélyedés jelzi.

Torkolata előtt a XVII. század óta két ágra oszlik és a sétatéri

²⁹ Fehér: i. m. 62. l.

³⁰ Ortvy: i. m. I. 228. l. és II. 229. l.

³¹ Századok 1906. 241—43. ll.

³² Ortvy: i. m. II. 151. l.

³³ Magy. Tört. Tár 1861. 64. l.

³⁴ Magy. Tört. Tár 1908. 65—70. ll.

³⁵ Jani Arrabonensis: Dissertatio de Jaurino. 20. l.

(= Radó-tér) kis szigetet alkotja. Ez is emberi kéz munkája, de nem teljesen a 80-as évekből való, mint Győr vármegye monografiájának írója véli, hanem a XVII. század várvédelmi munkálataival kapcsolatban létesült. Később csak nagyobbították, hogy a Rába árját jobban megoszthassák. Ugyancsak a várvédelemmel kapcsolatban a sétatéri sziget kezdete táján csatornát vezettek ki a Rábából. Ez a mai Arany János- és Újvilág-utca irányában körülfolymta az egész régi Belvárost. Az egykori térképeken ezért úgy látszik, mintha Győr szigeten épült volna. Ezt a csatornát csak 1820 körül temették be, hogy ne akadályozza a Belváros fejlődését.

A Rábának Győr megye területén számos kiágazása és mellékfolyója van. Legjelentékenyebb kiágazása Marcaltó környékén szakadt ki s vele csak Gyirmótnál egyesült. Ezt az ágat egy 1278-i oklevél Mezörábának nevezi (iuxta Mezeuraba). Ennek a Rábaágnak medrében ma a Marcal folyik. Ez nagyon régi szabályozásnak következménye. A Marcal u. i. eredetileg Marcaltó mellett ömlött a Rábába, amit a község neve is gyaníttat. Később (talán a XIV–XV. században) elzárták a Mezörába kifolyását és a Marcalt, szintén elvágva az Öreg-Rábától, ebbe vezették. Így jutott a Marcal Győr megyébe Gyirmótiig. A legújabb szabályozás után pedig a régi Rábameder Gyirmót és Győr között holtág lett, s mivel a Marcal vízének egy része ebben folyik Győrig, felvette ez is a Marcal nevet.³⁶ Így tehát a Marcal Győr megye területén nem a saját, hanem a Rábának régi medrében folyik mindenütt. A Rába és Marcal győr-megyei mellékvizei közül az oklevelek említik a Gerencét (1806-ban Grence), a Bakonyfolyás egy. zuhatagát (1086-ban és 1134-ben Churchufeu=Horhófó), ugyanezt az eret egészében Disznódnak is hívták (1251-ben Gesnoud; a Bakonyban ered!); a Tényő mellett folyó és Koroncótól északra a Mezörábába (= Marcalba) folyó patak pedig Sárosd nevet viselt, míg egy kis mellékere Füzeg-víz nevet.³⁷

A Rábca tulajdonképpen a Fertő vízelvezető folyója. Kapi táján lép Győr megye területére. Medre kanyargós, csekély esésű s áradások alkalmával nagy károkat okozott. Szabályozása együtt történt a Rábáéval. Régi szabályozásainak adatait, sajnos, eddig nem találtuk meg. De kétségkívül voltak. Ma Győr megye területén egészen új mederben folyik. Legtöbbet változott torkolatánál. Erre vonatkozóan a legrégibb írott adatot Gregoriancius győri püspök szolgáltatja 1519-ben és nemsokkal később hasonló értelmű Oláh Miklós. Ez utóbbi Hungariájában azt írja: „Occidentem versus a Jaurino Rabca flumen *prope Abdam* pagum in Danubium exosseratur. Sub ipsa vero moenia arcis aliud flumen, Raba dictum in eundem Danubium rapitur.”³⁸ Ennek értelme szerint a XVI. század elején a Rábca Abda falu közelében ömlött a Dunába. Ezt csak úgy érthetjük meg, ha vissza gondolunk Abda-sziget tárgyalására, hol a Dunának egy

³⁶ Rábasantmiklós ma a Marcal mellett fekszik, de régebben a Rába mellett volt s innen kapta nevének első tagját. Ez is bizonyítja fentebbi állításunkat, hogy a Marcal mai medrében az előtt egy Rábaág folyt.

³⁷ Győri tört. és rég. füzetek IV. 342. l.

³⁸ Nicolai Olahi: Hungariae Libr. I. cap. VIII.

kiszakadt és a Rábcával Abda tájékán egyesülő ágáról volt szó. Nem sokkal ezután úgy látszik Abdasziget megszűnt. Aiginellinek a XVI. század második feléből származó térképén a Rábca torkolata Győrsziget nyugati csücskéjénél van, de még szintén a Dunába ömlik, abba a Dunaágba tudniillik, amelyik Győrszigetet északról és nyugatról körülfolytta. S mivel a Mosoni-Duna sodra éppen itt a kanyarulatnál erre az oldalra esett, azért árvizek alkalmával hatalmas víztömeg ömlött ezen a folyamágon s a Rába torkolatánál szinte derékszög alatt ütközött a győri vár északnyugati szögletébe. Azért a várvédelmi munkálatokkal kapcsolatban elzárták a kiszakadó Duna-ágot. Így ezentúl a Rábca egészen Győrig folyt, de még mindig a Dunába ömlött. Nem sokkal később a Rábcát elvágták a Dunától s a Rábába vezették közvetlenül annak torkolata előtt. Így maradt egészen a jelen század első évtizedének végéig, amikor a Rábca torkolatát Győrszigetet megkerülve ismét a Dunába vezették. Régi helyét a Bercsényi-ligetnek nevezett mélyedés jelöli, mely még a 1:75.000-es katonai térképen is igen jól látható.

A felsorolt folyókon kívül Győr megyének számos tava is volt. De ezeknek ma már legtöbb esetben csak nyomai vannak, sőt sokszor az sincs. Ezek a tavak azonban nem mind természetes tavak; hanem igen sok emberi kéz munkája. Okiratos adataink vannak, hogy például a győri káptalan Nagyécs mellett a Pánpa eret zsilipekkel elzáratva halastavat létesített.³⁹ Némelykor pedig maga a név elárulja mesterséges eredetét, például Ásvántó Kulcsodtól keletre. Sajnos a tavak meghatározásában nem lehetünk egészen biztosak különösen ott, ahol sok tó volt például a Csiliz-közben és a Tó-közben. A Csiliz-köz tavai között jelentékenyebbek voltak a Csiliztó, mely a Csilizzel volt kapcsolatban, Radványtól keletre az Ásvántó, délebbre az Eprestő a Csiliz mellett, Kulcsodtól nyugatra a Haraszttó, Medve mellett a Gyékényestő s Ballonynál a Barcstó. Mindezek a XIII. század közepe táján fordulnak elő a határjárásokkal kapcsolatban. A Tó-közben 1210-ben a Rétitót említik, 1251-ben a Gologh (Gology) tavat Kapi mellett, Kónyi vidékén 1228-ban szerepel a Gathtó (ma Barbacsitó), Donát tava [már kiszáradt] és a Kónyitó; Sövényháza tájékán a Fehértó (régii neve ismeretlen). Ezeken kívül itt még sok tó volt s hogy vizüket levezethessék, két csatorna is épült Markota-Bögöde mellett és ennél jóval hosszabb Csészény és Hugátpuszta között. Ennek úgy látszik az volt a feladata, hogy a Rába fölös vizét ne engedje Kóny felé a tavakba ömleni, hanem a Rábcába vezesse. A XVIII. század vége felé épülhettek. A Pánpaér mellett is sok tóval találkozunk, de ezeknek javarésze mesterséges halastó. Ilyenek a középkorban nagy számmal készültek. Jelentékenyebbek a tarjáni tavak, az écsi halastó, a Nyúltó, a Töltéstó és a Csegítő Kismegyernél. A felsorolt tavak javarésze már nincs meg.⁴⁰

Kalmár Gusztáv.

³⁹ Pannonhalmi stb. IV. 354. l.

⁴⁰ Egyes tavak topografiai elhelyezésére nézve l. Ortway i. munkáját a megfelelő neveknél, a Csegi és az Écsi halastóra nézve pedig a Pannonhalmi stb. III. 233. s. köv. II., IV. 354. l.

Néhány szó a pásztorkodás földrajzáról.

Vannak, akik úgy tekintik a nomád pásztorkodást, mint egy közbülső kultúrfokozatot a primitív foglalkozások (gyűjtögetés, vadászat, halászat) és a magasabb kultúra alpjául szolgáló földművelés között; mások viszont a természeti adottságok következményeként fogják fel azt. Mind a két álláspontot komoly érvekkel lehet alátámasztani, de magában véve egyik sem állja meg a helyét.

Kétségtelen, hogy a nomádok műveltség dolgában felette állanak a természeti népeknek és kevésbé műveltek, mint a helyhez kötött életet élő földművelő népek, de azért az egyes foglalkozásmódok között nem lehet éles határt vonni. Ugyanis a legtöbb természeti nép ért valamit a földműveléshez és állattenyésztéssel is foglalkozik; némely nomád nép földet is művel, ha hosszabb ideig tartózkodik egy helyen; viszont a földművelő népek — mint azt nem egy történeti példa bizonyítja — pásztorkodással kénytelenek felszerelni földművelő foglalkozásukat, ha arra a viszonyok kedvezőbbek lesznek (pl. a spanyolok a XVI. században, a Magyar Alföld lakói a török hódoltság korában stb.).

A nomád pásztorkodás leginkább a szárazfűvű pusztaságokra, bozótos vidékekre és a magas hegységekre jellemző, de a földművelés nagobbmértvű térfoglalása előtt pásztorkodással foglalkoztak ott is, ahol ma csupa megművelt mezőségek vannak. Az ókorban és a középkor elején a nagy szarmata-germán síkságon csupa olyan nép lakott, melynek a halászat, vadászat és pásztorkodás volt a főfoglalkozása. Argentína mezőségein a betelepülés első időszakában juh- és marhanyájak legeltek ott is, hol ma szántóföldek vannak.

A nomádizmus a XV. században felfedezett Amerikában ismeretlen foglalkozás volt, holott tudvalevőleg az őserdők primitív indiánjai mellett magas kultúrájú földművelő népeket is találtak itt, mint azt az aztékek és inkák példája igazolja. Pedig az észak-amerikai prérók és a délamerikai pampák a nomád pásztorkodásra éppen olyan alkalmasak, mint Közép- és Belső-Ázsia füves pusztaságai. Ennek magyarázatát abban is kereshetjük, hogy Amerikában ismeretlenek voltak az óvilág ama háziállatai, melyek a nomádizmus szempontjából számításba jönnek, mint a juh, kecske, szarvasmarha, ló. Igaz, hogy Dél-Amerikának van néhány autochton háziállata (vikuna, láma, alpakka), de ezeknek a tenyésztése sehol sem járt igazi nomád életmóddal együtt.

Amint láthatjuk tehát: a nomádság kifejlődését és földrajzi elterjedését nem lehet egyetlen okra visszavezetni. Tagadhatatlan, hogy nagy szerepe van itt a természeti adottságoknak, de tekintetbe kell venni mindég azt a művelődési fokot is, melyet az egyes népek a történeti idők folyamán elértek, továbbá a népsűrűséget, a tenyésztendő állatok minőségét, sőt a történelmi, gazdasági stb. szempontokat sem szabad egészen figyelmen kívül hagyni.

Az bizonyos, hogy a nomádság a kultúra térfoglalásával egyre szűkebb térre szorul; a lakosság elszaporodásával az egykori legelőket — ahol csak lehet — szántóföldekké alakítják át s az állattenyésztés mindinkább összekapcsolódik a földműveléssel. Európa sűrű népességű országaiban a pásztorkodás ismeretlen lesz és csak a hegyes, terméketlenebb vidékeken marad fenn, de itt is mindinkább módosult alakban, a múlt idők emlékeként. Az idegen világrészek ritkább népességű országaiban: Ausztrália bozotos pusztáin, Argentína pampáin, Délafrika szárazfűvű pusztaságain, Szibéria nagy legelővidékein módosult formában tovább él, de a földművelés térfoglalásával itt is hovatovább csökken. Eredeti mivoltában tulajdonképpen csak Elő- és Közép-Ázsia sztyepvidékein maradt fenn.

A pásztorkodásnak általában háromféle típusát szokták megkülönböztetni: 1. a tulajdonképeni nomádságot, 2. a költözőkötő vagy vándorpásztorkodást és 3. a kombinált pásztorkodás (félnomádság) sokféle változatát.

A *tiszta nomádság* az óvilág gyérfűvű pusztaságain (sztyep) élő népeknek ősi foglalkozása, mely csaknem változatlanul maradt fenn a mai napig. Olyan nagykiterjedésű pusztaságokra jellemző, melyek földművelésre a kevés csapadék miatt alkalmatlanok, tehát az itt lakók — geográfiai értelemben véve — szinte rá vannak kényszerítve erre az életmódra. Ilyen pusztaságok vannak az Aral- és Kaspi-tó környékén, valamint Elő- és Közép-Ázsia magas hegyek közé zárt fennsíkjain. A nomádok fő háziállata a juh, mely tudvalevőleg száraz legelőkkel is beéri. Több ezer főnyi juhnyájakkal egy esztendő alatt igen nagy területeket kóborolnak be. Egy helyen való tartózkodásuk időtartama a legelő nagyságától, minéműségétől és barmaik számától függ. A régi legelőkre csak akkor térnek vissza, ha azokon a fű újra kinőtt. Fontos, hogy a legelőkön vagy azok szomszédságában a barmok itatására elegendő víz álljon rendelkezésükre. A nomád életmód az illető nép valamennyi tagjára kiterjed vagyis a vándorlásban kivétel nélkül résztvesznek, de van köztük bizonyos fokú munkamegosztás is. Ennek természetes következménye, hogy az ilyen népek szervezett államot nem alkotnak és csak hordákban vagy törzsekben egyesülnek. Vándorlásaik közben békés vagy harcias érintkezésbe lépnek a környező vidékek lakosságával; az előbbi az árúserében, az utóbbi pedig a földművelő vidékek elpusztításában vagy legalább a kirablásában nyilvánul meg s nem egy történelmi jelentőségű eseményt idézett fel (népvándorlások, mongol invázió). A nomádságnak kedvezett a környező területek gyéren lakottsága vagy sűrű népességű, de katonailag gyenge országok szomszédsága. Ilyen körülmények között a nomádság komoly hatalmi tényezővé tudott válni. A mongolok a középkorban nemcsak a szomszédos, népes és művelt Kínára, a magas hegyektől elzárt Indiára, hanem egész Kelet-Európára kiterjesztették uralmukat. A mai szervezett és modern katonai felkészültségű országok mellett a nomádság csak megtűrt foglalkozás. A turkesztáni puszták nomádjai békés pásztorok, kiktől a közeli oázisvidékek lakói nyugodtan élhetnek. A Sza-

hara még nemrég félelmetes rabló nomádjait (tuareg, tibbu) újabban szintén féken tartják a francia fegyverek.

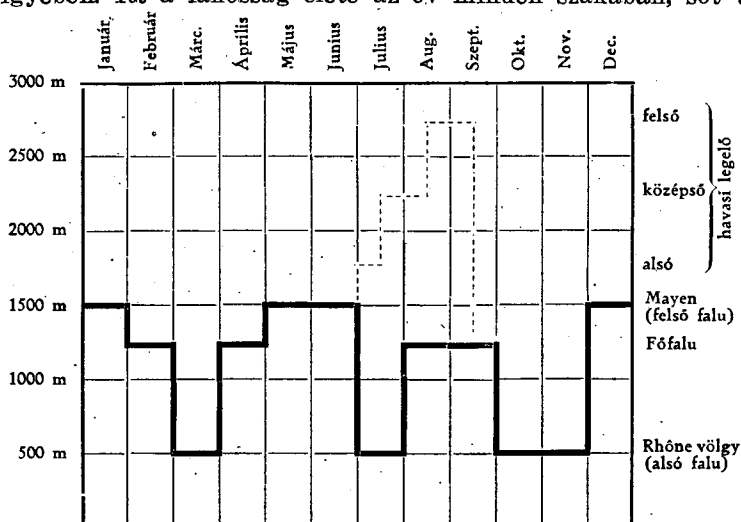
A nyájakkal való ide-oda vándorlás vagy *költözködő pásztorkodás* (transhumance) a nomádságnak módosult vagy mondhatni csökevényes formája. Ez abban áll, hogy többszáz, sőt többezer főnyi nyáj (juh) néhány pásztor vezetése mellett útra kél s az év melegebb időszakában vagy ott, ahol a klimatikus viszonyok megengedik, esetleg egész éven át, nagy területeket kóborol be, míg ismét visszatér kiinduló helyére. A pásztorkodásnak ez a módja nem köt le nagyobb embercsoportot, nem von maga után külön társadalmi szervezést, ezért művelt népek között is fenn tudott maradni, bár gyakorisága és jelentősége egyre kisebb lesz. A legerdekesebb példája az ilyen fajta pásztorkodásnak a Balkán-félszigeten lakó kucóoláhok vándorlása, kik juhnyájakkal a Rhodope hegyeitől a Pinduszig vándorolnak. A nyarat fenn a planinákon töltik, honnan az ősze beálltával a télen is enyhe éghajlatú tráciai és macedóniai partvidékre költöznek le. Ilyen féle nyájvándorlásokkal találkozunk Afrikában az Atlasz-hegység magas fennsíkjai és a Tell vidék, illetve a sivatagszéli oázisok között. A Francia Középhegységbe tavasszal a homokos és gyérfüvű gascognei lapályról 60.000 főnyi juhnyájukat hajtának fel. Ugyancsak hasonló vándorlások folynak Provence és a Francia Alpok, a Rhône terméketlen delta vidéke és a Piréneusok között.

A költözködő pásztorkodásnak igazi hazája a Pirénei félsziget. Itt a pásztorkodás fénykora Katolikus Ferdinánd és Izabella uralkodása idején volt, mikor a pásztorok sok kiváltságot is élveztek (legelőhasználat, vízhasználat, erdőhasználat, adómentesség). A vándorpásztorkodásnak azonban itt is lealkonyult. A földművelők és a pásztorok között a nyájátvonulások alkalmával sűrűn előadódó tulajdonjog sértések miatt gyakran összeütközésre került a sor. Érthető, hogy a földművelés és a polgáriasodás terjedése ennek az életmódnak nem igen kedvezett s a nyájátvonulásokkal együtt járó kellemetlenségekre vezethető vissza, hogy újabban Spanyol- és Franciaország egyes vidékein vonaton szállítják a vándorló nyájukat rendeltetési helyük közelébe.

A pásztorkodás legelterjedtebb és legváltozatosabb típusa a *kombinált pásztorkodás* vagy félnomádság, melynél a pásztorkodás földműveléssel, vadászattal, halászáttal vagy kereskedéssel társul. Erre sok érdekes példát hozhatnánk fel, de itt csak a legjellegzetesebbekre szorítkozunk. Algir hegyi pásztorai az év egy részében az Atlasz magas fennsíkjain sátrakban laknak, a melegebb időszakban a síkságra vándorolnak, hol földet művelnek és rendes házakban laknak. Brunhes említi, hogy a M'zab és Souf oázisokban a nomádoknak is vannak kertjeik, melyekben datolyát, rizst, kölest termelnek. Az aratás idején sátraikkal, nyájakkal a kertek közelében telepednek le, az év többi részében pedig az oázisokat környező pusztákon kóborolnak; az ültetvények gondozására mindössze néhány embert hagynak hátra. A Szahara egyes nomádtörzsei kereskedéssel is foglalkoznak s vándorlásuk folyamán árúcserét eszközölnek az Atlasz vidék

országai, Szudán és a szaharai oázisok között. Korszika pásztorai tavasszal a tengerpartmenti legelőkről nyájaikkal együtt a földművelés zónáján keresztül a hegyek közt fekvő falvaikba költöznek fel. Így egy részük letelepedik és kézimunkával foglalkozik, más részük a hegyek közt vándorol s az ős beálltával az egész csapat ismét a tengerpartra költözködik le, hol legelő és széna áll nyájaik rendelkezésére a téli időszak folyamán. A szibériai osztyákok nyájaikat néhány pásztor vezetése alatt az Ural-hegyei közé küldik, ők pedig ezalatt halászni mennek.

A kombinált pásztorkodás legérdekesebb módjaival az Alpok egyes félreeső völgyeiben találkozunk. Ennek érdekes példáját írja le Brunhes és Ph. Ambos az Anniviers völgyben, a Rhône egyik mellék völgyében. Itt a lakosság élete az év minden szakában, sőt úgy-

Pásztorkodás az Anniviers völgyben (Brunhes után).

szólván minden hónapban más és más magassági szintben játszódik le. A Rhône völgytől kezdve fel egészen a hóhatárig mindenütt találni csoportos vagy elszórt faházakat, melyeket az év különböző szakában mind ugyanannak a községnek a népe lakja. A tulajdonképeni falvak 1200—1300 tszf. magasságban, 700—800 méternyire vannak a Rhône-völgy felett. Ezek felett vannak mintegy 300 méternyire az elszórt házakból álló felső falvak, amelyeket rétek és legelők vesznek körül. Ez a tavaszi és őszi legelő (mayen = májusi legelő). A barmok számára télre tartalékeleséget is itt gyűjtenek össze. Még lent a völgyben is van egy kis alsó falu. Itt tartózkodik a lakosság egy része a vetés, aratás és a szüret idején. Az említett falvak felett, a völgyoldal magasabb részeiben (2000 m. körül) szintén van néhány kisebb faházikó; ezek a havasi pásztorok nyári menedékházai, továbbá vaj- és sajt készítő helyek is egyszersemind.

A falvak lakosságának időszakos vándorlását a mellékelt rajz

szemlélteti. Januárban a felső faluból, hol a télre összegyűjtött szénakészlet elfogy, a tulajdonképpeni faluba költöznek le, ahol még megvan a nyáron összegyűjtött széna. Márciusban a lakosság egy része a Rhône-völgybe ereszkedik le. Ekkor van itt a szőlőnyitás és a vetés ideje. Áprilisban már a főfalú környékén vetnek. Májusban felhajtják a barmokat a tavaszi legelőre. Itt maradnak velük július elejéig. Ekkor a nyáj néhány pásztor vezetése alatt fokozatosan felfelé vándorol. A nyáj útközben rendszeren három állomást tart, míg egészen a hóhatár aláig el nem ér, hová augusztus közepe táján jutnak el. Innen szeptemberben ismét lefelé vándorolnak. Ezalatt a falu lakosságának otthonmaradt része elvégzi az aratási munkálatokat. Júliusban lent a völgyben, augusztusban vagy szeptemberben pedig a falu környékén aratnak. Októberben ismét levonódnak a völgybe, ahol ilyenkor szüretelnek. A telet részint a főfaluban, részint a mayenben töltik. Majd változatos életmódjuk újra kezdődik.

Itt a nomád pásztorkodás, istállózás és a földmivélés meglehetősen bonyolult módon keveredik össze.

Az istállózással párosult félnomádság egyik alakja a nálunk is ismeretes „szilaj pásztorkodás“, melynél a nyáj kora tavasztól késő őszig néhány pásztor felügyelete alatt a szabad ég alatt tartózkodik és a pusztában ide-oda vándorol. Valamikor ez is általánosabb volt, a földmivélés térfoglalásával azonban egyre szűkebb térre szorítkozik s már csak az ország néhány alacsonyabb fekvésű részében (Hortobágy, Bugac, Mezőség) és a Felvidék magasabb hegyei között (Máramaros, Erdély és Krassó-Szörényi hegyek stb.) mint havasi pásztorkodás maradt fenn.

Amint láthatjuk tehát, a pásztorkodás, mely valaha az óvilágban általános volt, eredeti mivoltában csak azokon a nagy kiterjedésű pusztaságokon maradt fel, melyeket az ember más célra ezidőszert nem tudott felhasználni; módosult alakot vett fel azokon a vidékeken, ahol a környező természeti viszonyok más életlehetőségeket is megengednek; megszűnt vagy istállózássá alakult át a népes földmivélő és iparúzó vidékeken. Bizonyosága ez annak, hogy az emberi foglalkozások idők folyamán ugyanazon természeti keretek között is módosulhatnak. A természet megadja a feltételeket az emberi munka számára, megszabja és korlátozza annak lehetőségeit, de ezeken a lehetőségeken belül az sokféle módon nyilvánulhat meg. Hézszer Aurél.

A pásztorkodással foglalkozó irodalom:

Ph. Arbos: La vie pastorale dans les Alpes françaises. Paris, 1922. *Aug. Bernard és Lacroi*: L'évolution du nomadisme en Algérie. Ann. de Géogr. XV. 1906. — *R. Blanchard*: Les genres de vie en Corse et leur évolution. Rec. des Travaux de l'Inst. de Géogr. Alpine. Grenoble. — *Rabot*: La vie pastorale dans la Savoie Septentrionale. La Géographie, 1913. — *Jetvo Dediger*: La transhumance dans les pays dinariques. Ann. de Géogr. XXV. 1916. — *Fribourg*: La transhumance en Espagne. Ann. de Géogr. XIX. 1910. — *De Martonne*: La vie pastorale et la transhumance dans les Karpathes Méridionales. Lipcse, 1904. — *Brunhes és P. Girardin*: Les groupes d'habitation du val d'Anniviers comme types d'établissements humains. Ann. de Géogr. XV. 1906. — *Ph. Arbos*: The Geography of the pastoral life. Geogr. Review of Am. Geogr. Soc. 1923 okt. — *Cholnoky*: A pásztorkodásról. Zsebatlasz és Magyar Földrajzi Évkönyv. 1924.

Apró közlemények.

Budapest nevéről. Fővárosunk véglegesen csak az 1872. évi XXXVI. t.-cikkel vált egységes egésszé, bár a jobbalparti részt nemcsak a címerrajzban választja ketté a Duna szalagja, hanem a köztudat még ma is kettőnek érzi. A budapesti ember nem lakik Budapesten, hanem vagy Budán, vagy Pesten; a vidéki pedig nem Budapestre jön vásárolni, hanem Pestre, a Szent István-napi körmenetre azonban okvetlenül Budára rándul föl. A lakosság jellemében is különbség van. A pesti az új világ embere, hajszolódik az üzletben, kergeti a pénzt meg az élvezetet; világ-felfogása könnyelmű és léha; a budai a nyugodt, szemlélődő életet szereti, az újnak mohó vágya nem bántja, ragaszkodik a hagyományhoz s bizonyos maradi büszkeséggel beszél a szeles pestiről. Pest háztengere poros síkon terül el, mely a határon homokos buckákba vész; Buda hegyes-dombos területen van elszórva kertek és ligetek közé s a Vérmezőt kivéve sík helyet keresve sem találni benne.

Pest neve kemencét jelent s először a „pesti rév“ megjelölésben tűnik fel a XII. században; valószínűleg a budai mészégető kemencéktől vette eredetét. A „pesti rév“ körülbelül a mai Erzsébet-híd táján volt s a budai-pilisi hegység völgyeinek közlekedését közvetítette a balparti síksággal. Mindkét ponton a rév mellett keletkezett telepekből nőttek a városok, mégpedig a helyi viszonyok miatt, inkább a pesti részen.

Buda a maga nevét személytől vette, a budai terület tulajdonosától. A személynév a XI—XIII. században nem

ritka s okleveleinkben gyakran előfordul. Az tévedés, amit a hagyomány mond, hogy Attila öccsétől vagy bátyjától kapta volna, mert azt az egykori források Blédá-nak mondják; csak igen későn változik ez a név a város nevével való azonosítással Budára, hogy a városnévnek őst teremtsenek. A mondákban ez nem ritka dolog.

A két város már fejlődése első századaiban bizonyos ellentétet mutat. Buda a királyi, a hivatalos város; Pest a kereskedelem központja; az összeolvadást pedig lehetetlenné tette a Dúnának hatalmas medre, melynek partjait csak ideiglenes hidak és révjárás kötik össze hiányosan. Így a nevek sem olvadtak össze, legfeljebb egymás mellett ejtették őket. A XVIII. század vége felé kezdik a két nevet egyre gyakrabban együtt emlegetni; legtöbbször *Pest-Buda* alakban, de már a Magyar Hírmondó 1784. évfolyamában *Buda-Pest* is előkerül. A közhasználat azonban az előbbi alakot kedvelte; Kisfaludy Károly a Rákosi szántóban ezt mondja: „Pest-Budáról sok nép kijár, Alig érti nyelvünket már“. Németül is *Ofen-Pesth* volt, ha a két várost együtt akarták emlegetni.

A XVIII. század végétől azonban mind erősebbé vált annak az érzete, hogy Magyarországnak földrajzi fekvésében is alkalmasabb központra van szüksége, mint a koronázó Pozsony, melyet pusztá politikai jelentősége nem bírt igazi fővárossá tenni, még az országgyűlések múltó ideje alatt sem; különben is Bécs vonzáskörében élvén, a magyarság csak idegen plánta volt benne.

Kármán József az első, aki a már erősen kereskedelmi Pestet jelöli ki alkalmas fővárosnak s a szellemi életet kezdi szítani. Az első kísérletek azonban a német-rác-tót városban nem jártak kellő sikerrel. A reform-kor erős mozgalmi 1820-tól kezdve valóban az ország súlypontját Pestre helyezték és Széchenyi István volt az, aki céltudatosan minden nemzeti erőt és életet központosító főváros megalkotásában fáradozott. Ez a tudat termette többek közt a Lánchidat is, hogy a két városnak az időjárás szeszélyétől mentes kapcsolata legyen. Az ő gondolata volt a két város (s a vele összefüggő kisebb települések) végleges egyesítése is. Ebből következett az egységes név: *Budapest* is.

A *Világ* (1831) lapjain egyre sűrűbben él e névvel; a könyv végén (509. l.) kimondja: „Fővárostok nevét Budapestre kellene változtatni, melly kevés év, sőt hónap mulva oly megszokottan 's könnyűen hangzanék mint Bukarest; s így a két város egyesülne, melly most nem legjobb szemmel nézi egymást. Mily haszon áradna ezen egyesülésből, milly virágzó fővárosa lenne Magyarországnak rövid idő mulva! Kivált, ha az Országgyűlés is nem Pozsonyban, nem a határszéleken, s olly távol Erdélytől, hanem az Ország szívében tartatnék”. — Az *Ország szíve* neki kedves szavajárása volt, ide kell minden érnek egybefutnia, innen kell valamennyinek kiindulnia. Néhány lappal utóbb (516.) ismét ezt a gondolatot fejtegeti s evvel végzi: „A két név egybeolvadása Buda és Pest érdekeit s érzéseit egyesítné, s így erősítné”.

Széchenyi gondolatát különösen a tőle sugalmazott *Jelenkor* című hírlap terjesztette s már 1832-ben a *Budapest* név egészen szokottá vált. Szalay Lászlónak, a híres történetírónak, két ifjúkori munkája 1832-ben már Budapest jelzéssel jelent meg. 1839-ben keletkezik a *Budapesti Rajzolatok* című hetilap, 1840-ben a *Budapesti Híradó*, 1848-ban a *Budapesti Divatlap*, 1852-ben a *Buda-*

pesti Hírlap, az önkényuralom hivatalos lapja. A főváros az egész nemzet köztudatában mint *Budapest* élt s az 1872-i XXXVI. t.-c. már csak a kész tény szentesítése volt.

Érdekes, hogy Gyulai Pál mindig csak *Buda-Pest*-et írt a törvény megjelenése után is. Mikor megkérdezték, hogy miért, azt felelte, hogy ez a kis vonás a Lánchidat jelenti; ettől akkor sem tért el, mikor a városnak már több hídja is volt.

Széchenyi maga azonban nem volt e névvel teljesen megelégedve. Először bántotta az összetétel, mely mindig azt mutatja, hogy a főváros két külön részből keletkezett. Ezért sokáig azon törte a fejét, hogyan lehetne a *Budapest* hangjainak helycseréjével összetélt nem mutató egységes nevet alkotni.

Azután pedig a tagok hangzása s a velük kapcsolatos képzetek miatt szeretett volna mást. Egy időben *Honderü* névre gondolt, melyben benne lett volna a M. T. Akadémia jeligéjének: „Borura derü” eszméje s amely mind tartalma miatt, mint Vörösmarty miatt, ki szerzője volt, kedves volt Széchenyinek. De ezt a nevet 1844-ben egy arisztokratikus hetilap vette fel, melyet mesterkélt finomkodása miatt Széchenyi ki nem állhatott.

A nagy események aztán elterelték figyelmét erről a kérdésről, de döblingi magányában újra visszatér hozzá: „...név kell nekünk a két város számára... Ofen, mily ostoba név, Pest pedig egyenesen infernális. Budapest, Pestofen, nem helyes”. S ekkor tucat-szám új neveket eszel ki: *Bájkert, Udulak, Hünvár, Attilda, Istvándi, Istvánhíd, Istvánhely, Sárvár, Porvár, Corvin, Boruda, Derüde*; ironikusan az 1849-i kivégzések miatt: *Magosda, Akaszda, Haynauda, Foresde*; — *Lehelde, Lajosda, Etelvár, Ikermart, Delivár, Kiesd* stb. Ez azonban már hiabavaló töprengés maradt. Az első indítvány volt a legtermészetesebb, rögtön át is ment a közhasználatba és szinte egy század óta meg

is gyökeresedett. Nekünk nem is volna semmi bajunk vele, ha a külföld össze nem tévesztené Bukarest-tel s ez nekünk még ma is (!) kellemetlen.¹

Tolnai Vilmos.

Közigazgatási változások Csonka-Magyarország területén:

Felsőgalla, Tatabánya (Komáromm.); *Izmény, Mucsfa* (Tolna); *Bozsok, Ják, Nára* (Vas); *Csót, Pápateszér* (Veszprém); *Kiskomárom, Balatonmagyaród* (Zala); *Csolnok* (Esztergom); *Vámosmikola* (Hont); *Etes, Mátranovák* (Nógrád); *Dormánd* (Heves); *Panyola* (Szatmár); *Nyáregyháza, Gátér* határrész Pálmónostora nk. területéből (Pest); továbbá *Gerendás* határrész Békéscsaba r. t. város területéből önálló *nagyközséggé* alakultak át.

Kiscigánd és Nagycigánd (Zemplén m.) kisközségek Cigánd néven nagyközséggé egyesültek.

Megszűnt községek. Garta kisközség megszűnt és Kapuvár nagyközséggel egyesült (Sopron m.); míg a megszűnt Alsóberkifalu kisközséget Kőrmend (Vas m.) nagyközség kebelezte be.

Rendezett tanácsú várossá négy nagyközségünk alakult: Balassagyarmat, Hajdúhadház, Rákospalota és Erzsébetfalva, amelynek Pesterzsébet új nevét is engedélyezte a belügyminiszter.

Csonkamegyék közigazgatási egyesítése. A trianoni Magyarországon maradt csonkamegyékből az alábbi négy megyét alkották: 1. Győr—Moson—Pozsony megyéket; Győr székhellyel; 2. Komárom—Esztergom megyéket; Esz-

tergom székhellyel; 3. Nógrád—Hont megyéket; Balassagyarmat székhellyel; és 4. Szatmár—Bereg—Ugocsa megyéket. *Czakó István.*

Újraeledő németiség a szatmári ispánságban.

A mondott területen a magyar népszámlálás 1880-ban 13.218, 1910-ben meg éppen csak 6514 németet mutatott ki. Ezzel szemben az oláh „nyelv számlálás“ 35.504-et mutat ki. Különösen Nagykárolyban és környékén szaporodtak meg a svábok s magában Nagykárolyban is többségben vannak (!), mert számuk 63-ról 5932-re növekedett. Ennek „a meglepő növekedésnek nem lehet más az oka, mint a korábbi magyarosító népszámlálás megbízhatatlansága“... így írja ezt P. L. vagyis bizonyára Paul Langhans ismert magyarfaló nagynémet, a Petermann's Mitt. 1923, 7—8. füzetében. Nem szólunk rá semmit. B.

Halovány. (halvány) = morotva. Lehet ugyan hogy az előbbi szó, az utóbbi szlávnak a fordítása (*Zolnai*: Nyelvőr 28. 366), de régi jó, kifejező és mai nap is elterjedt magyar szó. (A régiségben *Aloan*, 1253, vagy *Halovan*-nak van írva). Felesleges tehát az idegen „morotvát“ használni, még akkor is, ha esetleg régebbi amannál. (Az általam ismert legrégebbi adat 1266-ból) való: *Aron morvajo*, alkalmasint morotvája, egy tiszai mocsár neve). A haloványhoz hasonló képzés még a *Csepegény* (Cs.-kút Anjouk. Okt. VI. 395), *Hordovány* (Dráva-Kopács határában) *Aszalvány* (Papole, Háromszék), *Sülevény* (több helyen) s talán a *Boroan* (= burvány, halas a Vágduna mellett 1260). Ezeket *Szily* összeállításában nem találjuk (M. Nyelv XV. 94. A „mény“-csoporthoz is találtakunk egy újat, *Kelemény*, Akasztó mellett). Valószínűleg az ilyen képzésű köznevek hatása alatt keletkezett az *ilvány* is (ragadós, árvízjárta föld, alkalmasint szláv szó, M. Nyelv. X. 48). Egy-

¹ V. ö. Széchenyi: Világ (1831) 346, 368, 509, 516. — Magyar nyelv. VIII. 172; IX. 192, XI. 259; XVII. 225; XX. 26. — Gomboz-Melich: Etymol. Szótár.

két régi adat (pl. halowzel, M. Nyelv. X. 184. és aqua *Halowfokkeley* Okl. Szót. 340) még azt is gyaníttatja, hogy a félig holt vizet hívták *haló-nak*. Alkalmassint innen kapta nevét a Rába melletti vasmezei *Halogy* falu (közelében „Holtrábák“ dülönév) s talán a zalai *Hóttó* is (M. Nyelv. XI. 167), nem a *Haltó* = *Holtó-ból*, hanem *Holtó-ból* lett. (V. ö. *Hölvág* és *Holtvág* stb. *Halog*, *Hologd* nevű falvak egybeült is voltak). B. Zs.

Budapest utcanevei. Aki öt esztendeje nem járt Budapesten, csodálkozva látja, hogy merőben idegen nevek néznek rá a sarkokról s a házak kapuiról. Míg a külföld nagy és kis városai századok óta meghagyják, sőt megőrzik a régi neveket; melyeknek nagy művelődés- és településtörténeti jelentőségük van, addig minálunk a rendszertelen, történet- és hagyományellenes névsereberelés és új elnevezés napirenden van. S a főváros példáját (majmolvá követi a vidék is. Csoda, hogy maguk a városnevek még megmaradtak s nem követték ezt a divathóbortot, mely állhatatlanságra, kapkodásra és kegyelethiányra vall.

Az utcaneveket (beleértve a terekét is) két csoportra oszthatjuk: természete-
sokra és mesterségesekre.

A természetesek önmaguktól keletkeznek az utcára, térre jellemző sajátság megjelölésével. A mesterségesek valamely hivatal sötét zugában székelő kidölgőbizottság, de még gyakrabban egyik segédhivatalnok agyában teremnek s legtöbbször semmi közük sincs az utcához. Csak ők tudják, miért viselte tavalyig fővárosunk egyik legdísztelenebb utcája a *Petőfi* nevét; miért kapta a *Kalap-utca* *Irányi* nevét, holott az éppen a szomszéd utcában lakott; mi köze van *Zrinyi Miklósnak*, *Wesselényinek*, *Eötvösnek*, *Bajzának* s hazánk annyi nagy emberének a róluk nevezett utcákhoz. Úgy látszik, hogy a névadó bizottság ismeretterjesztő lexikont akart csinálni a város helyneveivel, de ez egyáltalán nem sikerült.

A sokkal több történeti érzékű Pozsony azért nevezte el a szintén dísztelen *Petőfi-utcát* költőnkéről, mert nyomorogva ott lakott egy ízben; a *Rómer Flóris-utcát*, mert a nagy tudós benne született; a *Kisfaludy Károly-utcát*, mert a költő vándorlásaiiban oda menekült nénjéhez. Ami a fővárosban e téren történik, az oktalan zavar, semmi egyéb.

A természetes neveket több csoportra oszthatjuk:

a) Az *irány* szerint (mely felé a város központjától számítva az utca visz. Ilyenek a *Bécsi*-, *Csömöri*-, *Fehérvári*-, *Hatvani*- (ma *Kossuth Lajos*-), *Kecskeméti*-, *Kerepesi*- (ma *Rákóczi*-), *Üllei*-, *Váci-utca*k. Érdekes tekintetben a *Bálvány-utca*; ez eredetileg *Göder-Gasse* volt, mert *Göd* felé vitt; egy tudakos városi irnok ezt nem értve, *Götter-Gasse*-ra „javította“, ezt aztán lefordították *Bálvány-utcára*. Nem tartoznak ide azok, melyek semminemű irányt nem jelölnek és csak a nevek hiányának köszönhetik megnevezésüket, mint: *Aradi*-, *Alföldi*-, *Bártfai*-, *Debrői*-, *Dévai*-, *Gömöri-utca*k stb.

b) A *jelleg*, fekvés, használata szerint. Ilyenek: *Alagút-utca*, mert az alagút folytatása; *Erdősor*, mert valamikor a *Városliget* s a kertek határa volt; *Arok-utca*, a *Várhegy* s a *Naphegy* közti mélységben az *Ordögárok* mentében; *Bástya-utca*, a *Belváros* ma már eltűnt bástyája mentében; *Epreskert-utca* (ma *Munkácsy-utca*) a hajdani eperfatelepen vitt keresztül; *Felsőhegy-utca* önmagát magyarázza; *Fő-utca* szintén; *Hal-tér*, hol a halászok árúbodéi álltak; *Nagy-és Kishíd-utca* (ma *Deák Ferenc-és Türr István-utca*), az egykori hajóhídra vitt; *Lóvásártér*; *Lövöldé-tér*, az egykori polgári lövőházzal; *Sétatér*; *Stáció*- (ma *Baross-utca*) a lebontott kálvária stációiról; *Vásártér*; *Verseny-utca*, a megszünt löversenyterre vitt; *Városligeti Fásor* (ma *Vilma királynő-út*); *Uri-utca*, mert valamikor csak nemesi házak voltak benne (ma csak a *Várban*, előbb *Pes-*

ten a Petőfi, előbb Koronaherceg-utca is az volt).

c) *Intézetek*, hivatalok, nevezetes épületek szerint, melyek benne vannak. Akadémia-, Aréna-, (városligeti színpad, ma Budapesti Színház), Bethesda-, Dohány- (dohánygyár), Dologház-, Bank-, Egyetem-, Fortuna- (az egykori Fortuna-épület, a rajta lévő szoborról), Fővám-, Fürdő- (sarkán a mai bankpalota helyén állott a híres Diána-fürdő), Iskola-, Múzeum-, Régi posta-, Vármegye-, Városház-utca, út és tér. Ide tartoznak a templomokról, szentek szobraitól és más vallási tárgyokról elnevezett utcák: Ferenciek tere (régén Barátok tere), Hermina-út (a Hermina-kápolná-ról), Szerb-utca (a szerb templomról és telekről), Sebestyén-tér, Szent György-tér, Szent Háromság-tér, Mecset-utca, Kristóf-tér.

d) *Foglalkozás* szerint, az utcában lévő híres korcsma, cégház után. Legtöbb korcsmák és fogadók cégére után kapták: Arany Kakas-, Arany Kéz-, Bárány-, Diófar, Dob- (eredetileg Három Dob), Hold-, Kácsa-, Korona-, Márvány- (a ma is meglévő Márvány Menyasszony korcsma), Nyúl-, Új Világ-, Zöldfa-utca. — Egyéb cégház és cégér után: Bérkocsis-, Fuváros-, Fazekas-, Kőfaragó-, Sarkantyús-, Szerecsen-utca; Kalap-utca (a mai Irányi-utca), a Váci- (régii Lipót-) utca sarkán volt üzlet után, melynek cégére vaskalap volt; Kígyó-utca és -tér, az ott volt Kígyó-patika után; Magyar-utca, az ott lakó magyar csizmadiák után.

e) *Személynevek* szerint, melyeknek tulajdonosa kapcsolatban van az utcával: Boráros-tér, Boráros János városi tanácsos, kinek telkei ott voltak; ilyenek Karpfenstein-utca, Örömvölgy-utca (a telektulajdonost Freudenthal-nak hitták), Tavaszmező-utca (Frühlingfelder telkei), ezek az ipari műfordítások. Bulyovszky-utca, az Andrassy-út sarkán Bulyovszky Lilla, híres táncosnő villájáról; Wurm-utca (a Dorottyá-utca sarkán álló, valamikor legnagyobb pesti ház tulajdonosa után); Mikszáth-tér (a 4. számú házban

ten a Petőfi, előbb Koronaherceg-utca nek hitták, holott a szegény költőnek se háza, se lakása nem volt rajta).

f) *Történeti emlékek* után: Harmincad-utca, ott volt valamikor a harmincad, azon a bejövő árusok vámja; Eskü-tér, ahol I. Ferenc-József 1867-ben a királyi esküt mondta; Roham- és Ostrom-utca, az 1849-i küzdelmek emléke; Lógodi-utca, az egykori Lógod falu maradványa.

g) *Alak* szerint: Oktogon-tér (nyolcszögletű), Körönd (rondeau), Lejtő-út, Koszorú-utca (félköralakú).

A mesterséges utcanevekben semmi rendszert nem lehet találni; a véletlen ötletnek, az önkénynek köszönhetik létüket. Akik az utcák elnevezésével meg vannak bízva, tartsák szem előtt, hogy a név és az utca közt legyen valami belső kapcsolat, legyen a névnek valamilyen köze a helyhez, melyhez fűzik. Helytelen eljárás minduntalan változtatni a nevéket; igazán komoly ok hijján meg kell hagyni a régit, nem csupán a kényelem miatt; javasolják ezt érzelmi mozzanatok is, nemkülönben a történeti érzék fejlesztése és ápolása, melyet olyan hiába keresünk már elég régi, s mégis egyre gyerekruhában járó fővárosunkban.

Tolnai Vilmos.

Nomádok és numidák. *Cholnoky Jenő*, „Az emberföldrajz alapjai“ című munkájának 13. oldalán ezt írja: „Nomád a görög *nomasz* = pásztor szótól származik és semmi köze Numidiához, mint egyik etnografusunk írta“.

Ez az etnografus én vagyok s a hivatkozott állítás, egy „apró közlemény“ jegyzet-rovatából való (Földr. Közl. 1918, 130.), mely egész terjedelmében így hangzik: „Birkás és ökrös nomád-ság két kultúrfokozata a nomád életnek (vannak persze tisztán ökrös nomádok is, mint pl. a törökfajú jakutok, vagy pl. a keletindiai árják-előtti todák és bilek, vagy ilyen a keletafrikai barmos és kecskés népek egész roppant övezete, de ez utóbbiak újra egészen más nomád életformát képviselnek, és pedig korántsem pusztán a ló hiánya és a földműveléssel

szemben elfoglalt szerepük miatt, mint a középzásiai, tulajdonképen szótörténelmi értelemben vett nomádok, jóllehet a nomád szó az afrikai numidáktól származik).

Aki e sorokat figyelmesen olvassa el, nyomban észreveheti, hogy itt ellenmondás van. Hogyan állhat meg t. i. az, hogy az ázsiai népek „szótörténelmi“ értelemben vett nomádoknak mondatnak s a nomád szó mégis a numidáktól származik? Valójában azt akarta mondani itt a „jegyzet“ miatt érthetőleg tömörségre törekvő szerző, ami az előzményekből még világosabban következik, hogy a „juhtartó és lovas“ ázsiai népek a szótörténelmi értelemben vett nomádok, míg az ókrös kecskés-afrikaiak s köztük a numidák, illetőleg őseik, nem „abszolút“ nomádok, mégis a nomád szó az afrikai numidákra származott. Véletlenül azután így csúszott ki a tollalól s ez lehet, ha tetszik, felületesség is, mert a körrektúrában a nyelvbotlást észre kellett volna venni. Ebbe aztán ha akarjuk, bele lehet magyarázni azt, amit Ch. szerző fejére olvasott.

De abban már nincs igaza Ch.-nak, hogy a nomád szónak semmi köze Numidiához. A dolog így van: a „nomád“ (nomász), helyesebben „nomádok“ (többszörös szó) a grög „nomenoj“ (nomázdó) = létettni igéből származik. Eleinte csak a szűkebb értelemben vett Szíriai partvidék népeit nevezték így a görögök később egyéb partvidékekre s elsősorban Elő- és Közép-Ázsiára, különösen a Palmyrával kereskedelmi összeköttetésben állott Eufrátes-menti népekre is kiterjesztették — ezt akarta a „szótörténelmi“ jelző mondani — s még később a történet folyamán velük érintkezésbe jutott Algir (Carthago) ősi lakóira is, akik eleinte nem voltak lovasok, elnevezvén őket *numidáknak*, vagyis nomádkodó barbároknak, országukat pedig *Nomadiké*-nek. Krisztus születése táján már éppen kétféle nomádot (nomádkodás fajtát) ismert a római világ (Plinius) t. i. *szkihá* és *aumida* nomádokat. Így van köze a no-

mád névnek a numidákhoz. Hogy a numidák a római történelemben később mint lovas harcosok mekkora szerepet játszottak, mindenki tudja, aki diákiskolában járt. *Bátyk Zsigmond.*

Chykuragathu (1260, patak, Komárom-Csallóköz). Ezt a nevet *Jerney Csikor + ága + tó*-nak (*Ortray: Vizrajz*), az *Okl. Szótár* kérdőjellel *Csikó + rágató*-nak, Karácsonyi (u. o. 1044) *Csikor + ága + tó*-nek mondja, melylyel szerinte a *Cykor* személynév is összevethető (Pannonh. Rendt. I., 612. old., 1186). Azt hisszük, hogy ez az olvasás a helyes. A *tu, teu = tó* nagyon gyakori, éppen itt a Csallóközben is pl. *Milértó* (Milártó), *Agtó* (ma Ágat), *Fiezdó*, *Tótó* stb. A szóbanforgó pataknak ma alkalmasint a *Csekerér* felel meg. Abban is igaza van Karácsonyinak, hogy a *Csikur* ez esetben személynév, mert vidékünkön egész sereg személynévből képezett pataknévvvel találkozunk — például Borsá, Korzán, Tormás, Ilmár, Burucs, Buldur, Atakur —, melyek közül több török (besenyő?) eredetű. Azt hisszük hogy a *Csikur* is török személynév. A törökben ennek semmi akadályja nincs. A szó — *čukur, čikur* — eredeti jelentése mélyedés, gödör. Kis-Ázsiában akárhány *Csukur*-ral összetett helynevet találunk (pl. Stielér-Handatlas). Dobrudzsában is van egy *Csukur + ovo* nevű török falu. Ugyancsak egy másik *Tulcea* magyében (Románia) a hasonnevű patak mellett. Egy *Csukor Constanca* megyében (u. o.) a hasonlónevű völgy két oldalán. Egy *Csukeri* mocsár *mehedinti* magyében. A török eredetű magyar *Csikur* (Cecur és Chegur? Vár. Regestr.) mellett a magyar megfelelő *gödör* is előjön személynévképen (pl. Emer. *Gewder*, terra *Gudur*, ma *Gödör, Gödörháza* stb.), sőt nem lehetetlen, hogy idevonható a vele egyjelentésű *kada* (*Munkácsi* szerint, *Ethn.* 1893, tatár szó; pl. Kada János pozsonymegyei birtokos 1329, Héderváry-Okl.-tár), sőt még talán az ugor redetű *odor* is, bár *Odor* személynéveink java-

része az *Olderich*-ből származott. (*Arukd* és *Uzd* szolganévvvel már 1198-ban találkozzunk a *Harcus* = *Arkos* nevet pedig éppen egy pozsony-csallóközi besenyő úr viselte *Teber*-vel együtt, akiről két falu is nevet kapott a lentebb említendő közelemben. Van tudjuk *Arkosháza* pusztánk is).

Ha az ugyancsak török *Dudur*, *Dudor* személynévből (Vár. Reg.-ban is) *Dudar* lett (falu Veszprémben), akkor feltehetjük, hogy a *Csukur*-ból is lehetett *Csukar*. Egy ilyen nevű, élkelő várjobbágy-nemes nemzetség élt Pozsonyban s vele kapcsolatosak a következő itteni helynevek: *Csukárdr*, *Csukár* (Csukar) — *abony* (vagy *Chukaraabony*, Fejér, Cod. dipl. X., I., 78.), *Csukárpaka*, *Csukaria* (Chucaria, villa filiorum *Chukar*; ez utóbbihoz *Csider* és *Csidur* ma is élő és 1211-es személynév, török szó, alkalmasint a. m. békó) és *Csukura* vagy *Csukarabánya* (v. ö. *Arkibánya*, több felé). A bánya itt vízes gödröt, vermet jelent (pl. sertésbánya, vagy Cséhkút, Kab, Padrag, Szökekút és Disznóvermek-ala, 1233, Fej. X., 3., 250.). Ez a várnépek faluja a „Sárréte“ szélén feküdt Szerdahely, Faludvarnok, Abony között (Fej. VIII., 4., 485.) s később talán Abonnyal olvadt össze.

Mint hogy számos példánk van arra, hogy a török szókezdő *cs*, a magyarban *s*-sé lett (pl. a besenyő *Csúr* névből a magyar *Súr*, M. Nyelv, XX., 24.) s mint hogy *Radloff* szótára szerint a köztörök *csukar*, *sukar* alakban is használatos, valószínűnek tartjuk, hogy a kun *Sukur* személynév (a kunok bírása 1380) se más, mint a török *Csukur*. (*Csukur* alakban is előfordul mint kun személynév *Grörffy J.* szerint: *Hogy a Laur. Chyokor* 1574 M. Ny. VII: 174 idevaló-e, legalább is valószínű). Ilyen helynevet *Sokord-halás* már korábban is (1075 ?) találunk Kecskemét határában, később *Csokord* néven. (Tudott dolog különben, hogy pl. Anonymus sűrűn ír *s* et *cs* helyett. A Vár. Reg.-ban előforduló *Cun-*

sudu név is a mai kun *Köncsög* felel meg, melynek a párját nyugaton a vasi Bögöte mellett is megtaláljuk *Köncsegpusztá* alakjában; v. ö. különben sikari és csikari, sikoltó és csikoltó stb.). *Sokor* helység, ma csupor és csipor stb. (Nógrádban is van *Nándur*(or) közelében. Egy *Cyker*-kutat Nyitrából is említ *Ortvay* (I., 246.), de kérdés, hogy az idetartozik-e. (V. ö. *Citor* = *Csitór*, *Ecer* = *Ecser* stb.).

Mint hogy továbbá a szóközépi *k* és *g* török eredetű szavainkban, már eredetileg váltakozott (M. Nyelv III., 114.) s a török *ökur*, *ëkur*, a keleti török nyelvekben *ëquur*, *ëqur* alakban is használatot (*Le Cog*, Baessler-Archiv 1910), lehetséges, hogy a nagykúnsági *Csugar* (rövid *a*) patak neve is idevonható. Ilyen nevű patakot künokjárta területeken is találunk Besszarábiában (a Pruthba folyik).

Azt már azonban csak kettős kérdéssel merjük említeni, vajjon *Sikar* (Sikár) helyneveink idetartoznak-e. *Pl. Sykar* (1422) a nógrád-pesti határon és *Sykar* királynői község (1279, Fej. V., 2., 518.) Komárom déli részén. Nem lehetetlen, hogy ugyanez bukkan fel jó kétszáz évvel később *Arokssikar* (*Csántár*). Lehet (a név írása alapján) hogy pusztá volt, melyek később összeolvadtak. Ezen a tájon volt még 1500 körül *Kerekárok* prédiom, aminek talán a mai *Kereki* pusztá felel meg, ettől nem messze volt *Mór* és *Váma* között a régi udvarnok-község *Arki*. Talán szóbajöhet e névnel a török *csikar* (pusztai tyúk vagy fogoly) török köznévi is, mert más török madárnevek módjára ebből is alakulhatott a magyarban személynév, illetőleg helynév. *Almásy* (Vándorutam stb.) említi a szirti foglyot *chukar* néven (384. old.), egy másik helyen (402. old.) a fogolyhoz hasonló pulykanagyságú *ullárt-t*. Vajjon a zalai *Ollár* község neve nem ebből származott? (V. ö. *Túzok* + *teleke*). Ugyan-

csak Zalában találjuk *Herjó* falut (ma Hergyó dülönév; ez a régiségben fürjféle madarat jelentett (v. ö. *Herjós-völgyfő, Fürjesvölgy, Für* stb.).

A *Sikáros* nevű völgyek azonban kétségtelenül a rajtuk termő *sikárfü-*től kapták nevüket, éppúgy, mint a *Gálnásvölgy* a gálnáról, vagy a *Hunyoros*-ok (Pozsony-Csallóköz, Dégh Veszprém m.) a régi magyar *hunyor* (jelentésbeli szláv megfelelője a *zásza*) növénynévtől. Egy régi *Hunyorpatak* Csögle mellett. (Veszprém m.) is van (v. ö. Füz-patak stb.). B. Zs.

Séd és Sió. Többeknek feltűnt, hogy mozgóvizet jelentő egyes közneveink hazánknak csak bizonyos vidékein használatosak. Ilyen pld. a *jó*. Ezt eddig csak összetételekből ismertük, mint *Sav + jó* (= Sajó), *Berek + jó* (= Berettyó), *Mireg + jó* (= Mereggyó) stb. mígnem *Melich* rábukkant egy *Jód* nevű patakra s mellette egy *Jód* nevű községre Máramarosban (*M. Nyelv* XX. k. Nem messze van tőle az Izába ömlő Sajó). Mi ezt megszerezhetjük egy másik *Jód*-dal (patak és telepnev) Maros-Torda északi részéből (Ratosnya mellett), mely jóformán szomszédjában van a dobokai *Sajó*-nak. Kétségtelen, hogy az ilyen adatokból majd igen értékes településtörténeti bizonyítékok lesznek. (Hegylát-Marác, Vas m. határában is találunk a térképen két *Sajó* hegy és pusztanevet, de ezt *Pesty* kéziratában *Sái*-nak írták be 1864-ben. Eddig nem sikerült megtudnom mi van ezzel a rejtélyes névvel. Az a véleményem, hogy alkalmasint a *Sali, Sályi* községnev rejtőzik benne, mely viszont a *Saul, Sál*, személynevet tartalmazza, pld. *Sárvasár = Sál v. Saulvasár*. A közeli Pétőmhálfalván *Pesty*-ben szereplő *Saisidülő* is ugyanezzel gyanúsítható. A *Sal* különben gyakori helynév e vidéken.)

Vannak aztán olyan víznevek, melyek országszerte használatosak, mint

pld. a *sár*. Ezt mindenki tudja, de azt már bizonyára csak kevesen, hogy ilyen a *séd* és részben a *sió* is. (A *sár* jelentése idővel annyira elhomályosult, hogy ilyen összetételekkel is találkozunk *Sár-víz, Sárér, Sárpatak* stb.). A *séd*-ről (*sét, sét, zsid*) legtöbbször azt hiszik, hogy hazája a Bakony és környéke, ahol a sebesvízű patakokat általában így hívják, amit a nyelvészetnek az a tanítása is támogatni látszik, hogy az alkalmasint a mai magyar földön keletkezett szó, mégpedig a *siet* ige tövéből, a kicsinyítő *d* képzővel, (mert *sé* és *sé* alakjai is használatosak), tehát a. m. *siető, folyó* (Budenz). Annyi bizonyos, hogy a mai veszprémi *Séd* újabb név, mert régebben *Veszprém* vizének hívták a V. személynévről. Másfelől az is bizonyos, hogy az *Oklevélszótár* egész sereg összetételes adatot sorol fel, alkalmasint Veszprém környékéről pld. *Ana-, Tugut-, Király-, Egres-, Kút-, Feketeséd*. Ma is találunk e tájékon számos *Séd*-et, pld. Nóráp-Laknál van *Séd*, Ugodnál *Öregsed*, Vaszarnál *Süttfej* stb., de Dunántúl más vidékein is bővesen vannak ilyen helyneveink. Pld.: *Süttő* (Esztergom), *Séd, Sède* (?), *Sédúj* (Baranya, Zala) *Kovásséd* (Baranya), *Sétvölgy* és *Sédpatak* (Tolna), *Sétvölgyi mező* (Hedrahely mellett), *Sédjő, Sidjő* (Tolna, Vas), *Nagyséd* (Vas, a *sé* patak feje itt is *Süttő*, amit persze az ottani mai nemzedék éppennygy félremagyaráz, mint *Süttön*), *Sit, Zsid, Süd, Súd* (Kiszsíd és *Öregzsíd* a Fertő d-i partján, Győr, Sopron), *Hidedséd* (Vas, Sopron) stb. Van aztán *Séddülő* Csitáron (Nyitra), *Sédúj* Gömörben, *Nagysit* Zemplénben, *Sid* Beregben, *Sydjő* az alpári Tiszán (Gyárfás, Jászkunok, III. 313), és *Sédvár* Bácsban. Egy kérdőjeles adat. (Okl. Sz. *Veresséd*) Szabolcsba vezet. De a kérdőjel azt hisszük még inkább elmaradhat, ha ideiglatjuk *Méhsédpatakát* Biharból (v. ö. *Méhszomogatöve*, vízenyős hely, ér *M. Ny. X. 426*), *Oszo-*

alak azt bizonyítaná, hogy a *Sió* is a *siet* igéből van képezve (talán a foly + ó *lyósédet* (aszó + jó + séd) Kolozsból, *Sóssédet* Küküllő (?) környékéről, *Mél-sédet* Dobokából és *Szilády Z.*-nak azt a közlését, hogy a sebesvízű patakot Háromszékben is *séd*-nek mondják (*M. Ny.* XIV). (A dobokai *Sajó* folyó környékén ma is, a régiségben is találkozzunk *séd*-ekkel, pld. Magyarós határában, említik 1345-ben a *Hidassédet* és *Határsédet*, ma *Funtina Zsii*, ugyane tájon 1228-ban *Oszojósídet* és *Berekjót*). A dömösi alapítólevélben 1138, találunk egy *Setkelu* nevű, pontosabban meg nem határozott helységet, melynek lakói nyestbőrrel adóznak. Ez talán *Sétkelő*-nek is olvasható (v. ö. *Egyedkelése* = átkelője).

Minthogy a régiségben a folyóvizet vagy azt is jelentő ilyen köznevek, mint *patak*, *berek*, *erdő*, *ormán*, *okor*, (pld. *Feketeokor* Vörösberényben) személynévként is használtattak (pld. *Erdő* és *Berek*, két testvér, *Orman de Erdey*, *Vár. Reg.* stb.), nem lehetetlen, hogy a *Sid*, *Syd*, *Syda* (?), *Zsid* családnévek (és helynevek) is idetartoznak. (Ezek főképpen szláv hatás alatt is állott nyelvtérületen fordulnak elő, s ezért talán az is feltehető, hogy a *Sidomir*-ből rövidültek meg.) Ha egyéb analógiák után a *Kuyssed* személynévet *Kisséd*-nek (és nem *Küsid*, *Kicsid*-nek, pld. *Nyelvtud. Közl.* 34 k. *Erdélyi* személynévei között) kellene olvasni, akkor ez a feltevés is lehetséges. (Ha ilyen helynevet találunk mint *insula Sydoud*, vel *Sydova*, v. ö. *Borsova*, *Orsova* stb. vagyis *Bors* és *Örs* stb. úré, akkor a *Sydova*-ban is gyaníthatjuk a *Syd* birtokost, kérdés csak az, vajjon ez a *Syd*, a mi *sid*-ünk e, vagy a feltételezett szláv *Zsit* + *ova* v. *Sidomir* van-e benne. *Sed* nevű szőlőmunkással a balatonmelléki Telki községben találkozunk 1211-ben, Fej. III. 1. 110, *Sedeh*, *Sedey* helynévvel pedig 1228-ban a pécs-

várad alapító-levélben, Fej. III. 2. 122., s így *Uraj*, *Halmaj*, *Novaj* stb. mintájára a *Sedey*-ben is feltételezhetvén a *Séd* birtokost, valószínű hogy a telki *Sed* is az).

A balatoni *Sió*-t mindenki ismeri, de azt már kevés geográfus tudja, hogy *sió*-nak (*sijó*, *séjő*, *siu*, *siju*, *svó*) mondják *Sinnyi-Tájszótára* szerint Felső-somogyban (és Dunántúl más vidékén) a zsilipes, vízlevezető malomárkot (*Simonyi Zs. közlése*). Pontos helynevet a szótár nem említ. Mi erre a névre az alábbi adatokat jegyeztük ki: *Sióárok* (Felsősegesd, Somogy), *Kukinusz* (Kökényes), *Siu* (Somogy, Csánki), *Karansiu* (?), (Somogy, Csánki), *Sió*, patak (Nemeskér, Sopron) *Sió* dülők (Pócsfalva, Vas), *aqua Syphere* (*Sywerj* = Sióere; u. ott *Lechehery*, Kóny vidékén Győrben 1228, Wenzel: A. U. O. I. 251) és *Syuv* (= Sió, Steph. de Syuv Vasban, 1395, Fejér, X. 8. 404). Van azután egy tiszántúli adatunk is Gyula határából: *Sió-tó* (Lipszky-mappája), később ez, a gazdálkodás útját jelezve, *Sió-rét* (*Mogyoróssy*: Gyula stb. 1857), *Sió-rét* és *Sió-halom* (*Haan*, Békés stb. I. 193, 1870), *ma Stori-pusztá* (a katonai térképen hibásan), néven szerepel. Biharban találjuk *Siád* (Siád) oláh, de eredetileg magyar nyelvtérületen fekvő falut, a *Siád* patak mellett, mely további folyásában a Dunántúlról jól ismert *Szartós* nevet veszi fel. Abból tehát, hogy egyrészt magyar nyelvtérületen fekszik, másrészt, hogy nem messze esik Gyulához, azt gondoljuk, hogy a *Siád* a *sió*-ból van képezve; vagyis feltételezzük egy *Sia* alakot is, melyben az *a*, éppen olyan igeképző, mint az *ó*. (V. ö. *irt* + *ó* = *ort* + *ó* = *Ortás* = *Ort* + *a* + *háza*, falu, vagy *csapó* = *csapa* a. m. ösvény, vagy ebbe a jelenségcsoportba tartozik *dió* és *Diás* falu, *Iklód* és *Iklad*, *Magyarórod* és *Mogyoród*, *Domboród* és *Domborád*, vagy *Pánzsó* és *Pánzsza*, vagy *Concód* és *Cinca* patakok stb. Somogy-

gölle alatt van egy *Siva* puszta. Nem lehetetlen, hogy ez *Sivó* = *Stó* puszta). Véleményünk szerint tehát a *Si + a + d* = futó vagy futár M. Ny. VII. 249. mintájára). Ez persz igazolásra vár. (*Munkácsi* szerint, *Ethn.* 1893. 181, megfelel neki a vogul-osztyák *sojim* = hegyi patak). B. Zs.

Számla-puszta. Ezt a különös helynevet Füzesgyarmat határában találjuk

a Szikince patak mellett (Hont m.). Szerintünk a *számlani* (a föld *zámlik*, amikor szántják, engedi magát szántani = szántani v. ő. hint = hint, ont = ont stb.) igéből alkotott *ó* végű igenév s ebből alakult *a* végű főnév (l. *M. Ny.* VII. 147), mely ebben a ritka alakban maradt itt fent. Talán nem véletlen, hogy szomszédjában van *Szántó* község. B. Zs.

Földrajzi oktatás.

A térkép-extemporálé. A földrajz még nem nyert polgárjogot. Még mindig vannak, akik se tudományos, se nevelő értékét nem ismerik el. Ma [is még melléktárgy az iskolában, nemcsak a szülők, hanem igen gyakran az elfogult tanártársak szemében is. Nem csoda. Hiszen évtizedeken át úgy és annyit tanítottak belőle, hogy ebből a tanításból csak a mai lenézés származhatott. Eppen azért minden tanár egyben apóstola is legyen a földrajznak. Ezt a földrajz nagy nemzetnevelő értéke miatt kell cselekedni. Ezt a feladatot szolgálja a térkép extemporálé is, vagyis az az eljárás, hogy időnként a tanulókkal emlékezetből rajzoltatnak le földrajzi tanegységeket. Erre az „utasítások“ is serkentenek mondván, hogy „kell alkalommal térkép-extemporálék is adhatók fel; az így készített *vázlatok* a tanárnak jó segítségére lehetnek a tanulók *készültségének* és *haladásának* megítélésében“. Eddig az utasítás. Meg se okolja ezt az ajánlott eljárást, amelyet különben is csak a tanár segítségére szánt. Ez az eljárás még az ú. n. *szintetikus-concentrikus* tanmenet maradványa. Ez abban állt, hogy minden évfolyamban ugyanaz az anyag járta, csak mindig nagyobb és elmélyített körökben.¹ A mai tájleírásokról, a jelenségek okainak magyarázatáról szó se volt. Ennek a módszernek volt egyik vesszőparipája a fejből készített vázlat az ú. n. extemporálé. A földrajzi tanításban a vázlatkészítés lett lassan a *főcél*. Természetes, hogy a térkép lélek nélküli betanulása lett az eredmény. Erre követ-

kezett a visszahatás. Egészen elhanyagolták, sőt, hogy a másik végletbe essek, egészen elvetették, sőt károsnak mondták. P. Wagner 1919-ben megjelent munkája,² noha eredményeit elismeri, *lélekölő* munkának bélyegzi.

En ezt az ítéletet erősnek és indokolatlanoknak tartom. A térkép extemporálék készítése sok előnyt jelent és ha okosan kezelik *csak előnyt* jelent. Tudvalevő, hogy a modern oktatás egyik fő törekvése a *megfigyelésre* nevelés. Eppen úgy kívánja a megfigyelték helyes vizsgálódását. A legideálisabb a természetben való megfigyelés. A földrajz tanításakor is erre törekszünk. A legjobb volna a *szabadban tanítás*. Itt mindenfajta földrajzi megfigyelésre bőséges alkalom nyílna. Sajna ez ma még lehetetlen, mert a földrajz-óra kevés. Ami van az is szétszórvva és beékelve más tantárgyak közé. Marad tehát a kréta és szivacs módszere. Ami a kirándulásokon elsajátítható, az igen kevés.

A szemléletre csak a térkép és egyéb földrajzi képek, modellek stb. maradnak. A térképet igen jól lehet *megfigyelésre* fölhasználni. Ha csak a passzív szemléltetésre használjuk a térképet, akkor a tanítás üres szócsépelés lesz. A tanulókkal a térképen való *mutogatás* egészen *gépies* cselekedet. A tapasztalat és elmélet egyaránt azt tanítja, hogy a látott dolgokról akkor tudunk igazán számot adni, ha azokat szóval vagy írásban *leírtuk*. Ha tehát a tanuló a

¹ Lásd bővebben: Stössner: Elemente der Geographie.

² P. Wagner: Methodik des erdkundlichen Unterrichts.

térképen látott dolgot le is tudja *rajzolni*, akkor azt meg is tanulta. Eleve jelzem, hogy nem a térkép szolgai másolását gondolom, hanem egy egészen egyszerű, *irány és arány szerint megközelítő* vázlatot. Ha tehát ilyen vázlatot készítettetek, ezzel a módszer és a pszichologia szerint járok el.

Tudvalevő, hogy háromféle tanuló-típus van: az akusztikus (halló), az optikus-vizualis (látó) és végül a motorikus-kinesztetikus (cselekvő) típus. Az is bizonyos, hogy a halló-típusiak kisebb számban vannak. Tehát már ezért is érdemes ezzel a kérdéssel foglalkozni.

Ismeretes, hogy ha egy vidékről beszélünk vagy olvasunk mindig legelőször a *térkép* jelenik meg lelki szemeink előtt. Még a legismertebb tájakról is a térképre támaszkodik az emlékezetünk. Világos, hogy itt csak a tanult emberről van szó. Turisták, katonák, diákok általában *térképről* tanult emberek, valósággal térképen keresztül gondolkoznak.

Azt lehetne mondani, hogy a vázlatok készítése igen nagy feladatot ró a tanulóra. Azért talán *túlzás* az ilyen követelmény. Ha az a matematikai számonkérés, ami — igen helyesen — sok tanárnál folyik, t. i. levezetéseknek, szerkesztéseknek, rajzolás és írás nélkül való számonkérése lehetséges, akkor egy vázlat készítése se lehetetlen.

Ellenben sokkal fontosabb az, hogy szabad-e az absztrakt és élettelen térképet, a valóság kivonatát — rögzíteni. Azt hiszem itt is analógiával felelhetek. Ha lehetséges és szabad fizikai és matematikai formulákat, történelmi típusképeket (ruházat, fegyver stb.), latin és görög táborhelyeket, fegyverzeteket, házi berendezéseket stb. megtanítani és számonkérni, éppen olyan jól lehet a térkép jellegzetes rajzait is fejben tartani. Lehet is. Nem jelent *megterhelést* se. A gyerekek örömmel rajzol. Hamarabb elké-

szül, ha az iskolában megtanították rá, hogy *miként* kell eljárni az ilyen tanuláshoz. Szívesebben csinálja és eredményesebb lesz ez a munka a lélekölő *magólságnál*. Azért is hasznos ez a *vázlatos* rajzzal való tanulás, mert a tanuló képzetét — *idegmunkáját* kinetikus *izom*-munkára váltja fel.

Talán a legsúlyosabb ellenvetés az lehetne, hogy *felületességre* nevel. Bizonyos, hogy a könyvet nem nélkülözhetjük így se; de a térkép-vázlattal világosabb lesz a könyv szövege is, mert hiszen a vázlat mintegy a gerincét adja a könyvben olvasottaknak. Ha a tanuló a térkép-adta jeleket-színeket valóban érti, ha a térképen gyakorta végez méréseket, ha profilokat rajzol, akkor nemcsak *felületességre* nem szokik, hanem éppen elmélyíti a látottakat. Hiszen a főtörekvés nem is lehet más, mint az, hogy a térkép ne csak egy színes lap, hanem a valóság legyen, amely a *hozzátértnék* minden tanulás nélkül sokat tud elmondani egy vidék éghajlatáról, növényzetéről, állatvilágáról, az emberi település és foglalkozás lehetőségeiről, forgalomról stb. És a térkép vall is a tanulóknak, ha a tanártól elsajátította, hogy miként kell kérdezni.

Mindezekből világos, hogy a térkép-extemporálé igen jól használható eszköz a földrajzoktatás elmélyítésére. De talán sehol se annyira fontos az óvatosság mint itt, ahol minden *túlzás* és *bal*-fogás éppen az ellenkezőre vezet.

Tüzetes, lassú és jól felépített munka előzze meg a vázlatok készítését. Aki a térkép lényegét, keletkezését, fontosságát a kis tanuló számára is elfogadhatóan nem tudja kiemelni, annak a vázlatkészítés csak *mankó* marad. A térkép használatát előzze meg a szabadban való oktatás. A tanuló ismerje meg a valóság és a térkép közti különbségeket. Főleg a tájékozódás és a mérések kívánatos.

A térkép legyen mindig a főtanulási eszköz. Ez sokkal fontosabb minden könyvnel. Azért persze a térkép megválasztása is a legfontosabb munkája a földrajz tanítójának. A tanuló rendszeren nem tudja a térképet használni. Tanítsuk meg erre, figyelje meg jól a formákat, a színeket, a távolságokat és a tanár iskolai vázlatai után próbáljon maga is ilyeneket készíteni. Eleinte nem igen sikerül; minden nap jobban megy a dolog. Soha se szabad *pontosan* rajzoltatni, t. i. nem jó az a rajz, amelyik a térkép pontos másolata. A rajzokat lelkiismeretesen át kell nézni, a hibákat megjelölni és mindegyik tanulóval, de az egész osztály előtt, megbeszélni. Igen érdekesek és nagyon hasznosak ezek a megbeszélések. Lehetetlen és nehéz rajzokat ne követeljünk; pl. egész Európa, vagy a Balkán-félsziget³ pontos rajza, szigetek kicsinyes rajzolása túllépi a gyerek képességeit, meg fölösleges is; hiszen nem a rajz, hanem a *megfigyelésre* való nevelés a fontos. A rajz csak *eszköz*, de nem *öncél*. Legnehezebb a tanulónak az *irány* és az *arány* megtanulása. Erre mindig ügyeljünk, mert ez adja az igazi *térszemléletet*, amire a földrajztanítás törekszik. Másolni, festeni, semmiesetre se szabad. De lehet gazdasági térképeket készíttetni. A tanulók örömmel végzik.

Általában igen hasznos volna, ha a gyakorlati tanítással foglalkozók ebben az irányban megfigyeléseket végeznének. E sorok írója, négy évi, a legkülönbözőbb osztályú és tehetségű tanulókkal készíttetett ilyen vázlatokat. Osztályonként egy egész évben 5—6-ot, a legjobb eredménnyel, a kivétel és a tanulók érdeklődése tekintetében is.³ Mindent el kell követnünk az érdekes és észfejlesztő tanításért, hogy a földrajzra a felnőtt is szeretettel gondoljon vissza és értékét maga is elismerje.

Gesztai Lajos.

A „Kereskedelmi Szakoktatás”
című folyóirat legújabb számában olvassuk, hogy ismét egy tanügyi reformnak nézünk elébe. A kereskedelmi iskolák nem tudták a szükséges anyagot három év alatt elvégezni és ezért a tanítás intenzívebbé tétele és a tanulók túlterhelésének elkerülése végett egy évfolyammal megtoldották őket. Mire a reform elkészült, kitűnt, hogy a tanulók most is ugyanannyi órával vannak megterhelve, délutánjaik éppen úgy le vannak foglalva, mint a régi három éves iskolában. Most a Kereskedelmi Iskolai Tanárok Országos Egyesülete a „legkiválóbb szakférfiak bevonásával” új tantervet készített és ezt az összes keresk. isk. tanárok nevében felterjesztette a vállás- és közokt. miniszterhez.

Minket az egészből alig érdekel más, mint a földrajz sorsa. A javaslat értelmében a földrajz az első osztály anyagából kimaradna, a másodikba kerülne az alapfogalmak és az idegen világrészek (heti 2 óra), a harmadikba Európa (heti 2 óra), a negyedikbe „a mostani anyag” = általános emberföldrajz és gazdasági földrajz (heti 3 óra). Magyarország földrajzáról a javaslat nem emlékezik meg.

Tudvalevő, hogy Magyarország földrajzát már a három éves iskolában egész évfolyamon át heti két órában tanították, legfeljebb egy általános gazdasági áttekintés vett el tőle egy-két hónapot. Nem tudjuk, hogy a felületességnek melyik válfaja okozta azt, hogy ez a nemzeti és gazdasági szempontból egyaránt fontos tárgy nyomtalanul eltűnt — szándékosságot itt fel sem merünk tételezni — csak annyit akarunk megemlí-

³ Igen figyelemre méltó az az eredmény, melyet Bodnár Lajos, a budapesti VII. kerületi Szt. István főgimnázium tanára ért el az idén a térképxtemporálékkal. A fiukat csoportokon osztotta és versenyt rajzoltatta: önmaguknak kellett a bírálat is elvégezniük. A csoportvörztéseket azután más alkalommal külön szobákba helyezte és döntő versenyre bocsátotta. Az előgyakorlatokat pálcákkal homokban végeztette. Az eredmény bámulatos. Szerk.

teni, hogy most, amikor a Trianon-i határt, a vele járó veszteségeket és változásokat, a benne maradt és kívülre rekedt részeket mind külön kell ismertetni, amikor tehát a tanítás anyaga jelentékenyen kibővült, akkor Magyarország földrajzát nem lehet szűkebb keretek közé szorítani a négy éves iskolában mint ahogy volt a három évesben.

A néhány sorra terjedő „földrajzi reform-tervet” nem tartjuk érdemesnek arra hogy bővebben foglalkozzunk vele, annál kevésbé, mert értesülésünk szerint a kereskedelmi tanárság körében mozgalom indult meg, hogy a tudtukon kívül készült és az ő nevében beadott javaslat ellen tiltakozzanak. Mindazonáltal szakosztályunk is közbe fog lépni, hogy ez a torz-reform mielőbb elérjen méltó helyére: a papírkosárba. —i.

A földrajzi didaktikai szakosztály ülései az idén is nagy érdeklődés mellett folytak le. Az ülések igen népesek és a munka nagyon élénk. Eltérve az eddigi évek szokásaitól, az idén egységes terv alapján indult meg a munka. Főleg két kérdéssel foglalkozott az idén a szakosztály. Az egyik a *honismertetés*, a másik *Magyarország tanításának* kérdése. Az első három ülésnek (jan. 30., febr. 20., márc. 13.) főtárgya a honismertetés volt. Ezt a célt szolgálta a március 23-án tartott várbeli kirándulás is.

Az első ülésen *Horváth Károly* olvasott fel *A honismertetés a földrajzban* címmel. Fölveti a kérdést, hogy szükség van-e egyáltalán a szülőföld ismeretetésére? Igennel válaszol rá, mert a tanulók igen kevés helyes ismeretet hoznak magukkal, másrészt a földrajztanítás a *szemléleten* alapul és erre a szülőföld a legjobb gyakorló tér.

Vargha György elnök aktuális földrajz-pedagógiai kérdésekről tájékoztatta az ülésen résztvevőket.

A második ülésen *Erődi Kálmán* tartott előadást a *Helyi kirándulásokról*. Igen szép képet adott arról, miként kell az I.—VIII. osztályokon végignyulós és koncentráción alapuló kirándulásokat úgy összeállítani, hogy a tanterv és szorgalmi idő keretein belül a budapesti tanuló 8 év alatt egész Budapestet és környékét jól megismerje. Az igen érdekes és tanulságos előadáshoz többen hozzászóltak.

Ugyanezen az ülésen *Vargha György* a földrajzi versenyek tanulságairól számolt be. Noha nincs hiány ügyes dolgozatokban, a földrajzi tudás általában még elég gyenge lábón áll. (Okai eléggé kézenfekvők!)

Hermann Győző a külföldi kirándulásokról beszélt. Ezeket kivihetőknék és szükségeseeknek tartja; csak kölcsönöségi alapon valósíthatók meg.

A harmadik ülést *Kerekygyártó Arpád* előadása töltötte ki. *A hazai tanulmányi kirándulásokról* beszélt. Felsorolta a megcsonkított Magyarországon lehetséges és kívánatos kirándulási pontokat. Érdekes gyakorlati útmutatásokat adott, melyeket a multban vezetett kirándulásokon merített és hasznos tanácsokat adott a jelenben tartandó kirándulásokra.

A honismertetés gyakorlati bemutatására *Kerekygyártó Arpád* március 23-án a Vár nevezetességeit mutatta be az érdeklődő tanároknak.

A szülőföld ismertetését a negyedik ülésen *Vargha György* igen érdekes statisztikai összeállítással fejezte be. Budapest középiskoláinak tanulóit kérdezték meg egy Budapest nevezetességeit és környékét magában foglaló ív szerint. Kiténik, hogy a tanulók *nagy része* Budapest *közvetlen* környékét (Budakesz, Pestszentlőrinc, Hármashatárhegy, Budaórs, Kamaraerdő) nem ismeri. Igen ajánlja a földrajzi kirándulá-

sokat, mert ezek sohasem lehetnek egyoldalúak, és éppen ezért érdekesek.

A honismertetés kérdése után ugyancsak a negyedik ülésen *Gesztai Lajos Magyarország és a megcsontított Magyarország tanításáról* olvasott fel. Az előadás lényege az volt, hogy a földrajzi tanításban is szembe kell nézni a valósággal. *Redőpolitikát* sürget a mostani szentimentális és éppen ezért ártalmas földrajtanítási módszerrel szemben. Az integritás *intenzívebb* tanítását kívánja, más utakon, mint az történik.

Azt az álláspontot, mely szerint Trianon óta semmi sem változott, károsnak tartja a nemzetnevelés szempontjából.

László L., Futó M., Karl J. és Pályi S. hozzászólása után az ülés véget ért.

A tavasszal több kirándulást tervez a szakosztály, amelyeket *Cholnoky Jenő* és *Kogutowicz Károly* vezetnek. Előbbi a *budai hegyekbe*, az utóbbi *Visegrádra* (Apátkuti völgy) vezeti a kirándulásokat. *Gesztai.*

Szemle.

Lukescs Pál: *I. A vásárhelyi apácák története.* (Közlemények Veszprém megye multjából. Veszprém 1923, 112 lap.

Fentti vállalat megindításával igen hálás feladatra vállalkozott Lukescs Pál. Mint Előszavában mondja, elsősorban feldolgozandó tárgyai: a magyarság megtelepedése Veszprém vármegyében; a népesség számának koronkénti megállapítása; Veszprém és Pápa középkori topográfiája; telepítések a megyében stb. Mint látjuk mind olyan témák, melyek bennünket is nagymértékben érdekelnek. Az első füzet a somlyói királyi uradalomból már állítólag Szent István által kihalított, néhány falu (Somlóvásárhely, a vele közös határban fekvő négy faluval, a három Iszkáz, Csósz és Kiszöllős és később pár apró puszta Vasban) jövedelméből (földek, szőlők, malom, vám és természetbeni járandóságok) fenntartott, királynői pátronátus alatt álló női kolostor történetét adja a XVIII. század végén történt feloszlásáig, igen becses gazdasági, társadalmi és demográfiai aláfestéssel. Itt csupán azt emeljük ki, hogy Vásárhely régi neve *Torna* volt (a Torna vize mellett) s új nevét a XIV. század közepén nyerte, az 1325 óta oklevelesen is említett, királyi adomány alapján. Ezért hívják egyik utcáját mai napig is *Piare*-utcának. A vállalatot melegen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

B. Zs.

Emm. de Martonne: *La Transylvanie* (Bulletin de la Société de Géographie de Lille 1922).

A fizikai földrajz nagy mestere előadást tartott egy francia vidéki földrajzi társaságban Erdélyről. Röviden és találóan jellemzi a táj típusokat és francia példákkal igyekszik őket közelebb hozni hallgatóságának képzeletéhez. Sorra veszi a Déli Kárpátokat, a Bihart, a Pojana Ruszkát és a dombos-völgyes magas mendence-feneket.

Sajnos, a szerző nem marad meg szakmája mellett, hanem átesap a politikai földrajz, sőt a politika terére és értekezésének ebben a részében tombol az elfoglultság és az ebből eredő ferde beállítás. Rézrehajlása már a fizikai részben kitűnik, mert a Székelyföldet még a táj típusokból is kizárja.

Minden elfoglultsága mellett is kénytelen elismerni, hogy a magyar és német elem jelentősége Erdélyben messze túlszárnyalja a számbeli arányt. A ténynek azonban nem adja meg a helyes magyarozatát. Csak annyit említ meg, hogy a magyarok és németek városlakók, ők tartották kezükben a politikai vezetést, a közhivatalokat, a kereskedelmet és az értelmiségi pályákat. Hogy mindez csak eredménye a szemlemi felsőbbségnek, hogy Romániában ugyanezt a szerepet a görögök töltik be, arról hallgat. Hasonlóképen elhallgatja az elszakítás óta bekövetkezett gazdasági pangást, bár magát a tünetet megemlíti.

A történelmi tények semmibe vételéről tanuskodik az a párhuzam, amelyet Elzász és Erdély között von a szerző. Csak félrevezetésen alapulhat értekezésének az a része, amely arról szól, hogy az oláhok mily liberálisán bánnak a magyarokkal. A vasutasokat nem nagylelkűségből tartották helyükön, hanem azért, mert az analfabéta juhászokból nem lehet egyszerre intelligens embert faragni, sőt tapasztalat szerint évszázadok alatt sem tudott kialakulni oláh értelmiség.

Jóleső érzéssel állapítjuk meg, hogy a párizsi földrajzi társaságban nem volt alkalma sem De Martonne-nak sem másnak hasonló fejtegetésekre, de ilyen átlátszó propagandával talán még a vidéki közönséget sem lehet megtéveszteni. —p—

Emm. de Martonne: *Abrégé de Géographie physique* (100 ábra és 8 tábla fénykép), Paris, 1922, 8°, 355.

Ez a középiskolai tanárok és művelt nagyközönség használatára szánt, tehát könnyebb modorban tartott „Abrégé”, a kiváló szerző *Traité de Géographie physique*, 2° ed. 1919. című nagy tankönyve alapján készült. Bennünket annyiban is érdekel, mert benne már az emberföldrajz is képviselve van, az emberről és természetről szóló fejezettel. *Biermann* prof. szerint, akinek ismertetését itt átvesszük, különben „a földrajznak fizikai és emberföldrajzra való felosztása, csupán kényelmi tekintetből állhat meg. Egyiket sem lehet egymagában tárgyalni, a kettő szoros kapcsolatban van” (Bull. de la Soc. Neuchat. de Géographie 1923.)¹

Magelhaes: *A föld első körülhajózása.* (Hat világrész. V. kötet.) Fordította Baktay Ervin. Világirodalom-kiadás.

A Hannibálok, Julius Caesarok, Napoleonok csillogó nevei mellett iskolai könyveink sorai közt szerényen húzódik meg a Magelhaes neve, annyi más szürkén hagyott névvel egyetemben; pedig a minden tengerentúli gazdasági terményre éhes Európa történelmében — s így az egész világ történelmében is — bizonyára volt olyan szerepe — ha ugyan sok tekintetben nem nagyobb mint amazoknak.

Soká forgott a történelem kereke, míg valóra vált Antonio Pigafettának, a vállalat krónikásának, a rhodusi lovagrend nagymesteréhez intézett kérése szava: „reményem, Nagyságod meg fogja óvni Magelhaes emlékét az elmúlástól”.

Ennek a kérésnek tett eleget Halász Gyula mindinkább hézagpótló vállalatja is, mikor szükségét érezte, hogy a modern világutazók és felfedezők társaságában helyet adjon annak a bátorszívű portugálnak, aki először kísérte meg a Föld körülhajózását.

A könyv mindent összehord, ami a vállalkozás teljes megvilágításához szükséges. Az Antonio Pigafetta útleírásán kívül, Magelhaesnek a róla nevezett szorosban kelt napiparancsát; a Tidorenál visszahagyott megrongált Trinidad hajó sorsáról szóló leírást; a San Julian-i lázadás történetét; a vállalatból szerencsésen hazatért 31 hajósnak, az első igazi körülhajózóknak névsorát, végül a vállalat kronológiájának egybeállítását után a hajók nagyságáról és a hajóhad költségeiről tájékoztat.

A kötethez írt bevezetésben a szerkesztő ismerteti Magelhaes életét s a vállalat előzményeit. Korának felfogása az ő életében is kifejezésre jut. Cipanghut keresi ő is s reméli, hogy ha az útjában álló szárazföldön átküzdí magát, nyugat felől is elérheti. Erre a bizonytalan útra magával vitte a hazaárulás vádját, mert

¹ Részletesebb ismertetését később adjuk. Szerk.

saját hazájában nem találván meghallgatásra, Spanyolország szolgálatában tette meg az utat, melynek lehetőségét a portugálok által fölbérelt orgyilkosok csaknem megakadályozták.

Öt hajóval 1513 szeptember 20-án hagyta el Sevillet. Csapata, amely fölött szuverén joggal rendelkezett, 237 főből állott. A már útközben folyton mutatkozó elégedetlenség San Juliánban, Dél-Amerikában, véres lázadásban tört ki, de véres megtorlás is követte. Már itt elpusztult egy hajója, egy pedig alattomos módon megszökött. Irtózatossá nélkülözések között kelt át a szoroson, az éhség és betegségek erősen megtizedelték embereit. A kényszerűség is nyugat felé vitte őket az Óceánon, ahol végre a Ladrones-, majd a Filippi-szigetekre értek. Itt lelte halálát a rettenthetetlen portugál 1521 április 27-én, a bennszülöttekkel vívott harcban. A Bohol-sziget mellett felgyújtották egyik hajójukat. A két megmaradt hajó végre eljutott a Molukkákra, ahol azonban a fűszerekkel megtömött hajók egyike léket kapott. A megmaradt Victorián sok viszontagság után Elcano Sebestyén 1522 szeptember 8-án Sevillebe vezette az életben maradt 31 embert.

Ezt a vázlatot sok színes földrajzi, nép- és természetrajzi leírás teszi változatossá. Igaz, hogy ezeknek olvasása természetes naivságánál fogva sok helyen mosolyra készítené, de éppen ez teszi különösen érdekessé, mert négyszáz évvel ezelőtti gondolkozásmóddal ismerteti meg. Bőséges jegyzetei pedig még a laikust is megóvják attól, hogy a hiszékeny Antonio Pigafetta hibájába essék.

Banner János.

Bíró Lajos: *Hét év Újguineában.* (Hat világrész, VI. köt., a Világirodalom kiadása).

Amint műve előszavában említi is, levelei közül igen sok már napvilágot látott a Természettudományi Közöny vagy más folyóiratok, napilapok hasábjain. Azonban így, egy koszorúba egybefűzve, valóságos természettudományi csemege lett az elszórt levelekből, mert egységes lett az utazás képe.

Bíró Lajos e könyvében 1896—1902-ig terjedő útjáról számol be. Leveleit részben barátaihoz, pártfogóihoz intézte. Irodalmilag elég szerencsésnek mondható az a megoldás, hogy a levelek formájában való közlést választotta, mert ezáltal közvetlen keresetlen a hangja. Leveleiben a beszámoló közléseken vagy személyes vonatkozásokon kívül mozaikszerűen egy-egy értékes természettudományi, néprajzi megfigyelést is tartalmaznak, különösen érdekesek a pápua társadalom életére vonatkozó megjegyzései, amelyeket közvetlen tapasztalásból merített. Ez a nép a maga legprimitívabb kultúrájával valósággal a szemünk előtt él a kőkorszakban, amennyiben eszközei között semmiféle fémeket nem használ. Ezek között az emberek között élve, amint maga mondja, nem székelyi, hogy sógorságban és komaságban volt velük — azt a tapasztalatot merítette, hogy erkölcsi tekintetben általában nem is olyan alacsonyrendűek, mint azt mi, kultúremeberek gondoljuk. Az a kis „emberevés”, ami gyengéjük; sokféleképpen menthető, különösen, ha arra gondolunk, hogy a civilizált népek éppen napjainkban hogy leviszágztak a humanizmusból.

Bíró Lajos munkájából egy emberöltőt kutatásban eltöltött, kétségtelenül egyik legértékesebb tudásunk jelentősége domborodik ki. Az értékes tudományos megfigyelő azonban az élénk tollú író is magában egyesíti, amint az könyvéből kiderül.

A 114 lapú könyvet a 42 levél tartalomjegyzéke és 8 képmelléklet egészítik ki.

Borbély Andor.

James Cook: *Világtengereken át.* (Három utazás a föld körül.) A Hat Világrész. VIII. Fordította Ballenegger Róbertné és Peisner Károly.

„Nagyreményű“ III. gimnazista koromban, átvéve a pataki öreg kollégium évről-évre a szorgalmidiját, első dolgom volt megszerezni Müller-Fésüs Cook-élet-rajzát s aztán kertünk öreg akáca alá húzódva, elbocsátottam lelketem kedves kapitányommal egyszerű tudományos feladatok megoldására, új felfedezésekre és új kalandokra a világtengereken át. Aztán . . . aztán jött a nagy világegés, melynek forró levegőjében a vágyak összezsugorodtak s Kismagyarország szomorú valóságában az óceán a Tiszává, a tengerjáró hajó kis csónakká, a felfedező út szerény tanulmányi kirándulássá s a kaland fárasztó hétköznapi munkává törpült. De mikor megpillantottam A Hat Világrész VIII. kötetén az én kedves kapitányom nevét, az a merész vágyaktól fűtött s korlátot, akadályt ismerni nem akaró, tette vágyó fiatalos lélek újra fellobbant bennem és — dicséretére legyen mondva a kis könyvnek és fordítóinak, — a kötet átolvasása után is tartós új munkakedv alakjában tovább segít a napi robotban. És ez, ugy-e, épp elég dicséret egy kis könyvnek.

Az új világrészek felfedezői mellett Cook kapitány a világtengerek hőse, a Föld hidrografiájának nagyszabású megrajzolója. A naplójából átdolgozott, könnyed, élénk, szemléletes útleírás végig vezet a nagy tengerésznek 1768—1779. tett három főútján: a Vénusz napkeresztezésének megfigyelésére Tahitiba vezetett expedíció, az ez alkalommal a déli tengereken tett felfedezések kiegészítésére s a Terra Australis tisztázására irányuló második úton s végül az Atlanti- és Csendes-Óceánokat Amerika felett összekötő északnyugati átjárónak Afrika megkerülésével délkeleten át való megközelítést célzó utolsó vállalatán. Két első feladatát fényesen megoldatta Cook, a harmadikat csak a mult század utólja tudta tisztázni. Ez útjáról visszajövet Hawaii szigetén vértanu halált halt hősünk s az utolsó út történetét már útítársa, Clerke kapitány elbeszélése fejezi be.

A könyvecskét Halász Gyula tollából rövid életrajz és méltatás vezeti be, valóban hézagot pótolva, mert a mindig tárgyilagos és magáról a legnagyobb szerénységgel író Cook naplójából alig éreznénk ki, hogy a föld felfedezésének egyik legnagyobb hőseivel állunk szemben. Pedig hogy milyen jelentőségűek voltak felfedezései, azt az is mutatja, hogy a jelen munkának első része már 1810-ben magyarul is megjelent Horváth Zsigmond táblabíró fordításában, *Cooknak, ama híres anglus hajóskapitánynak a föld körüli utazása* címen. Ez a fordítás természetesen elavult, Müller-Fésüs Cook, a tengerész című műve kissé nehézkes és nem kapható. Jó szolgálatot tett tehát a Világirodalom, midőn Cook naplóját jól folyó, magyaros fordításában újra kiadta. Kár, hogy térkép nincs mellékelve hozzá, de egy jó atlasz segítségével azok is haszonnal forgathatják, akik nem csupán szórakozni, hanem tanulni is akarnak.

Csillik Bertalan.

Boas F.: *Kultur und Rasse.* 2-ik kiadás. Berlin, 1922. 8°, 256 l.

Nem az öröklött tulajdonságok, sokkal inkább a történelmi események és az alkalmazkodás geográfiai feltételei szabják meg a fajok kulturális fejlődését. Tagadja a tehetséges és tehetségtelen fajok létezését. A fajokon belül az egyén sajátosságainak különbségei sokkalta eltérőbbek, mint amekkora eltérések a fajok között felfedezhetők. Európában ösidők óta hiába keresnénk „tiszta“ fajokat, tehát hiú dolog, ha öröklött faji tulajdonságokról beszélünk. Szerző szerint a nemzetiség nem vérrokonságot, hanem érzelmi községeket jelent és ezért a nemzet a közös nyelvhasználat kifejezője.

Holdt, Hanns, Hoffmannsthal: *Griechenland, Baukunst, Landschaft, Volksleben.* Berlin, 1923. 4°, 14 + 176 tábla.

Ez a mű, mely a klasszikus világ remekművein kívül figyelemre méltatja a középkori és török alkotásokat is, a mai tájképeket is, geográfiai szempontból a legértékesebb képgyűjtemény Görögországról. —z.

Schmidt Max: *Die materielle Wirtschaft bei den Naturvölkern.* Lipcse, 1923. 8°, 168 l., 6 tábla.

Az Eurázián kívül élő primitív népek gazdasági viszonyaival foglalkozik. Különösen két szempont geográfiaiag is érdekes: 1. a kultúra kifejlődésének kutatásához kínálkozó analógiáké; 2. a primitív gazdálkodás nagyfokú talajhoz kötött volta. —z.

Jessen Otto: *Über die ehemalige Verbreitung der Weiher in Württemberg.* Oehringen, 1923. 8°, 35 l.

A középkori halastavaknak XVIII. és XIX. századbeli pusztulásáról tanulságos településtörténeti és földrajzi ismertetés.

Kókai Lajos könyvkereskedése
Budapest IV, Kamermayer Károly-utca 3.
(Központi Városháza)

Dr. Kogutowicz Károly

egyetemi tanár

ATLASZAINAK

(a m. kir. Állami Térképészet kiadásai)

KIZÁRÓLAGOS FŐELÁRÚSÍTÓJA

Dr. Kogutowicz Károly: A Magyar Szent Korona Országai a trianoni békekötés előtt és után. 120×190 cm nagyságú iskolai politikai fali térkép. Min. eng. sz. 37995/Mp. 1922. Teljesen új módszerű, sok színben nyomott fali térkép az új határokkal.

Ára: felvonatlanul, 4 lapon 50.000; összehajtható vászonszegéllyel 120.000; vászonszegéllyel, lécekkal 150.000 K.

— — **Középiskolai Atlasz.** 32 térképlap, 8 színben nyomva, finom famentes papíron, III. kiadás. Min. eng. száma 105.598/1923.

— — **Népiskolai Atlasz.** 8 térképlap. Min. eng. sz. 122.350/1923.

— — **Zsebatlasza az 1922. évre.** Min. eng. sz. 129.529/1922. 100-nál több térkép, grafikon és tabella Magyarországról. (Új kiadás sajtó alatt.)

— — **Zsebatlasza az 1923. évre.** Tartalma az Új-Európa térképekben, szövegben és grafikonokban. (Új kiadás sajtó alatt.)

— — **Zsebatlasza az 1924. évre.** Tartalma Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália, sok térképpel és tabellával. Ára 24.800 korona.

— — **Európa térképe 1922-ben.** 1:15,000,000. (Új kiadás sajtó alatt.)

— — **Magyarország** politikai kézi térképe. 1:2,500,000. Dr. Kogutowicz iskolai atlaszából. (Új kiadás sajtó alatt.)

Gergely Endre: Magyarország 1000 éves sorsa. 80×110 cm. nagyságú, 4 színben nyomott művészi kivitelű történelmi fali térkép 1 fő- és 8 melléktérképpel.

Ára felvonatlanul 18.600, felvonva lécekkal 62.000 korona.

Kókai Lajos könyvkereskedésében
Budapest IV, Kamermayer Károly-utca 3
 (Központi Városháza)

kapható
általános érdekű földrajzi könyvek
jegyzéke.

Amundsen északi útja (az észak-nyugati átjáró) fűzve	9.—
— A déli sark meghódítása, kötve	12.—
Biró Lajos : Hét év Új-Guineában (Levelek két világrészből)	11.—
Cholnoky Jenő : Amerika (Általános ismertetés)	24.—
— Gyakorlatok a földgömbbel	—.
— A levegő fizikai földrajza	—.
— Általános földrajz I-II.	7.—
— A sárkányok országából (Kína ismertetése)	26.—
Cook : Világtengereken át. (Három utazása a föld körül)	14.—
Chun-Szilády : Mély tengerek világa (A tenger rejtelmek)	18.—
Festetich : Emberevők között (Afrikai útleírások)	18.—
Gaal : A föld története	5.—
Gubányi : Ausztrália	18.—
György : Ázsia és Ausztrália	12.—
— Európa	12.—
— Magyarország	24.—
Hedin Sven : Ázsia szívében I-II. (Tízezer kilométernyi úttalan utazás)	36.—
— Transzhimalája	30.—
— Északi sarktól a déli sarkig	12.—
Hoffmann : A csillagos ég (Világegyetem földrajza)	5.—
Kálmán Géza : Miaka lle (Egy afrikai német gyarmat védelmi harca)	14.—
Lasz Samu : Tudományos problémák	—.
Leidenfrost Gyula : Kalandozások a tengeren	10.—
May Károly : Ember és világa	3.—
Prinz Gyula : Európa természeti földrajza	16.—
— Európa városai	2,50
Réthy Antal : Időjárás és éghajlat	4.—
Savoyai Jenő herceg : Az észak csillaga I-II.	32.—
— Ruvenzori	18.—
Scott : Angolok a déli sarkvidéken	24.—
— utolsó útja	24.—
Shakleton : Az Antarktisz szívében	12.—
Stein Aurél : Homokba temetett városok	20.—
Steinen : Közép-Brazília	18.—
Steiner : Népszerű csillagászat	1.—
Gróf Teleki Pál : A modern földrajz és oktatása	3,50
Tordai : Bolyongások Afrikában	10.—
Vay Péter : A keleti féltéken	8.—
Waddel : A rejtelmes Lhassza	18.—
Világóra	} Az árakat, sz. érdeklődés esetén készséggel közlöm.
Nap- és a csillagok járása	

Fenti árak alapárak, melyek a mindenkori (jelenteg, 1924. V. 19-én 6200) könyvkereskedelmi szorzószámmal megszorozva adják a könyv bolti árát.

**A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK**
folyóirata a

TÁRSADALOMTUDOMÁNY

Kéthavonként megjelenő tudományos szemle. Magyarország újjáépítését kívánja szolgálni oly módon, hogy a magyarság életproblémáit, nemzeti szempontok alapjára helyezkedve, a tudományos kutatás módszereivel tisztázza. Szerkeszti: *Bibó István* miniszteri tanácsos (Budapest, II, Tudor-utca 7.), kihez a folyóirat szerkesztésére és megszerzésére vonatkozó minden tudakozás intézendő. Mutatványszámot kívánatra küld a szerkesztőség.

**A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
EMBERTANI SZAKOSZTÁLYÁNAK** folyóirata az

ANTROPOLOGIAI FÜZETEK
(ANTHROPOLOGIA HUNGARICA)

Kéthavonként megjelenő többnyelvű folyóirat, mely a külföldi embertani kutatásokat, mozgalmakat, irodalmakat magyar nyelven, a hazai kutatások eredményeit pedig idegen nyelven is ösmerteti. Szerkeszti: *Bartucz Lajos* egyetemi magántanár (Budapest, VIII, József-utca 5. szám, III. 17.), kihez a folyóirat szerkesztésére, kiadására és megszerzésére vonatkozó minden tudakozás intézendő.

Az emberiség érdeklődésének homlokterében ma a népfajok, a népélet és a néplelek tudományos kérdései vannak. — Hazánkban a

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG

az, mely e kérdésekkel legtöbbet foglalkozik. A Társaság 1889-ben alakult; tagja lehet minden nagykorú egyén, aki ebbeli óhaját, nevének, lakásának pontos adataival és a Társaság valamelyik tagjának ajánlatával a Társaság Titkári Hivatalának bejelenti. Rendestagsági díj évi 10 kor. (az 1924. évre érvényes szorzószám *egyezer*); a rendestagság legalább három évre kötelező. (Alapítótagság címén a Társaság magánosoktól 200.000, jogi személyektől 500.000 koronánál kevesebbet nem fogad el. Jogi személy csak mint alapító léphet a Társaságba.) A Magyar Néprajzi Társaság néptanulmányi munkálatokat támogat, nyilvános fölolvasóüléseket és vándorgyűléseket tart; hivatalos közlönye a

NÉPÉLET

(AZ »ETHNOGRAPHIA« HARMADIK FOLYAMA)

című közérdekű havi folyóirat; ezt a tagok tagilletményül kapják. A folyóirat előfizetés útján is megszerezhető; előfizetési alapára 10 korona, bolti alapára 12 korona. (Szorzószám a mindenkori könyvkereskedői szorzószám; ezidőszertint *hatezerkétszáz*.) Tagsági díjak, előfizetési pénzek a Magyar Néprajzi Társaság Pénztára (Budapest VIII, Múzeum-körút 14/16.), tudakozások, bejelentések (válaszbélyeggel) a Magyar Néprajzi Társaság Titkári Hivatala (Budapest VI, Városliget, Iparcsarnok) címére küldendők.

